Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 83 (15057) ◆ 1993 чылдың май 6, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 20.45 Садар өртээ 4 рубль.

СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

«Шын» солуннуң чартык чылда чагыдар өртээ— 700 рубль

Бисте кээп турар медээлер ёзугаар алырга, номчукчулар өртээ эвээш-тир дээш «Деткимче», «Эне сөзү» дээн чижектиг солуннарны хөйну чагыдып ап турар. А херек кырында кайы солуннун өртээ чиигил, кайызындан эң хөйну домчуп болурул деп чүвени билип алыры-биле дараазында таблицаны номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис.

Солуннуң ады	1	2	3	4	5
«Шын»	700	5	У	125	5.60
«Тувинская правда»	500	3	У	78	6.41
«Тыва Республика»	182	2ч1	Б	13	14.00
«Республика Тува»	182	2ч1	Б	13	14.00
«Тываның аныяктары»	270	1	У	26	10.40
«Деткимче»	190	2ч1	Б	13	14.77
«Содействие»	190	2ч1	Б	13	14.77
«Эне сөзү»	210	1	Б	26	8.08
«Эфир»	260	1	Б	26	10.00
«Центр Азии»	1000	1	Б	26	38.45
«Сылдысчыгаш»	52	2	Б	62	1.00

ТАЙЫЛБЫР: 1 — чагыдылга өртээ, 2 — неделяда үнер саны, 2ч1 — ийи неделяда бир катап, 3 — хемчээли (У—улуг, Б — бичии), 4 — чартык чылда номерлер саны, 5 — чаалыс номерниң чагыдылга өртээ.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ: ооң айтырыглары

МАЛ АЖЫЛЫ—ИДЕГЕЛ БАР

Республиканың мал ажылында байдал бо чыллың бирги кварталының түннели-биле кандыгыл? Районнарның көдээ ажыл-агый эргелелериниң начальниктери, ажыл-агый удуртукчулары, зооветспециалистер Көдээ ажыл-агый министерствозунга чыглып келгеш, ол дугайын мал бажын, оон алыр продуктуларны көвүдедир талазы-биле сорулгаларны киириштир чугаалашканнар.

Кыш эткен, ниитиниң малын малдан кыштаан хойжуларывыстын ажыл-агыйларда хой ооллаашкыны доозулган, ажыл-ижинин баштайгы көргүзүглерин бөгүн чугаалап болур апарган. Чангыс үүлехеректи бүдүрүп турар эшөөрүүнүң кымның чеже хире хураган камгалап алганын дыңнаары хойжуларга солун болбайн аан, бодунуң сорулгазы, көргүзүү-биле харын дениештирип-даа бөлгай. Эткен кварталда 98 ажыг малчын төрүүр 100 хойга онаштыр 85-тен 121 чедир хураганны камгалап алган бооп турар. Эткен чылдың деннелинге оны көөр болза, элээн хөй бооп турар. Бо сан-түүнү көргеш, хойжулар боттарының бөгүүгү көргүзүүн түс-тузунда база бодап-ла олурлар боор. Чижээ, «Күш-ажылдың хосту» совхозтуң малчыны Фаина Сандан төрүүр 100 баш хойдан 121 хураганны алган, Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтан Николай Доржу — 109, «Кызыл тараачын» колдективтиг бүдүрүлгеден Е. К. Түмен — 101, «Саян» болгаш «Чодураа» совхозтарның хойжулары У. Т. Хомушку, Б. М. Сувандин төрүүр 100 хойдан түс-туста 102 хураганнарны алган.

Эткен чылдың деннелинге бодаарга, республиканың ажыл-агыйлары ниитизи-биле 25 мүң ажыг хураган хөй камгалап алганын база демдеглезе чогуур. Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Эрзин, Чеди-Хөл, Танды районнарның ажыл-агыйлары төрүүр 100 хойга онаштыр 75-тен өрү хураганны бо хөннерде алган бооп турар. Бөгүндеги ол сан-көргүзүглерни илеткелчи — көдээ ажыл-агый министринин оралакчызы К. Ш. Ялаковтун коичүг тода адааны таварылга эвес, Үстүнде адаанывыс сан-медээ өөрүүчүг болбастын аргазы чок. Чамдык колхоз, совхозтарның, коллективтиг бүдүрүлгелериниң хойжуларының кызымак ажылдааш, эки түннелдерниң үндезинин бо кыштаглаашкында салганын хуралга демдеглээн. Кыш эки көргеш, чогумчалыг, чылыг болганын санад бөгүннүр чугаалап турдулар. Кыш-ла болгай, ынчалзажок мал малдан чоруур кижиник кызымаандан, ажылгырындан, эрес-кежээнинден база хөй-ле чүүлдер хамааржыр дээрзин уттуп болбэс үжүрлүг бис.

Оон ынай мал ажылынга хамаарыштыр дараазында көргүзүглерни маная адап көрээли: Танды, Бин-Хем, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга районнарның колхоз, совхозтары, коллективтиг бүдүрүлгелериниң бызаа камгалап алыр талазы-биле көргүзүглери ниитизи-биле багай эвес. Ынчаарга Кызыл районнуң ажыл-агыйлары эт бүдүрүлгезин 41,1 хуу улгаттырган, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның ажыл-агыйлары бода малдың баш санын 101,7-104,5 хуу, оон иштинде ингекти — 103-108,8 хуу көвүдеткен, а Өвүр район — 120,3 хуу. Чаа-Хөл районда хой, өшкүүнүң баш санын өстүрөр айтырыгны шыңгыы тургузуп турар болгаш ол талазы-биле көргүзүглери база багай эвес. Ат бажы өстүрериниң кичээнгей салып турарларга Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Бин-Хем районнарның ажыл-агыйлары хамааржыр. Байдал мындыг турбуже, мал бажын камгалап өскүрөр талазы-биле ажыл-агыйларда ам-даа чоруур деннелде тургустунмайн турар айтырыглар бар.

Мал бажын камгалап алыр талазы-биле түннелдер ниитизи-биле багай эвес, бода малдың өлүп хораары ниити республикада 62,8 хуу кызырылган, хой, өшкү — 74,6, хаван — 34,7 хуу. Эткен үш айда малдың бүгү хевириниң чидириин анализтеп көөргө, бода малдың өлүп хораары эткен чылда турган деннелден 4277 башка кызырылган, хой, өшкү — 63961 баш. Ынчаарга бирги кварталдың түннели-биле сүт бүдүрүлгезинге хамаарышкан чемелээшкинни ажыл-агыйлар хүлээп ап турарлар, хуралга доктаамал чугаалажып келген айтырыгнын бирээзи олла болгай. Бо удаада сүт бараан фермаларының сорулгаларын чайлаглаашкын сезонунга киириштир база айыткан.

Байдал ниитизи-биле мындыг. Мал ажылдыгларның мурнунда салдынып турар кол-ла сорулга — мал ооллаашкыны уламчылап турар черлерде малдың чаш төлүн чидириг чок чедир алыр, малдың продуктулуг чоруун бедидер, оон-биле кады кыштан шилчилгелиг часкы-күскү үеде мал ажаалдазы, хайгааралы, үксаажыдылга, тарып боозадылга ажылдарын экижидер дээн чижектиг айтырыглар-ла хөй. Оны специалистер-даа, малчыннар-даа коичүг эки билир. Ынчаарга мал бажын, ооң продуктулуг чоруун өстүрер дугайын доктаамал чугаалажып турар-дыр, мал ажылынга хамаарылгалыг кижилер ажылдап-ла турар, ынчалзажок ол талазы-биле эки талаже ниитизи-биле шоолуг-ла хөнүвейн турарының чылдагааны чүвел? Ону улуг дыка ханылатпайн, эң бети деп бодап алгаш чугаалаар болза, мындыг чүүлдер бар. Ажыл-агыйларда мал-маганның отчёт-үчёдү баксыраан, ай санында санаашкын кылбастаан, малды дугаарлаары уттундурган. Ындыг ажыл-агыйжы эвес чорукту хууда малдыг ак сеткилдиг эвес чамдык кижилер ажыглан, ниитиниң шыырак малын эпчоксунмайн-даа орнап аптар арганы бооп турарын санал бергеннер чугаалаан. Оон-биле кады мал оорлары коичүг дидим хөделип турарлар. Мал бажы хорадып, чидиригге бурууулуг болган кижиге хамаарыштыр акт тургустунмайн баргылаар таварылганы чүү деп тайылбырлаарыл? Суд-истелге черлериниче материал киирер талазы-биле айтырыг кандыгыл? Мал оорлаар чоруккa удур штабтар тургустунган чүве болза, оларның ажылы үүл? Айтырыглар-ла хөй. Аная чогумчалыг харыы дыннаалбас чүве болза, мал бажының чидириин эвээжедир дугайында үндезиниг чугаа чорудары нарын апаар. Оорлатканындан, чидип хораанындан үш ай дургузунда дириг деңзи-биле 355 тонна эт чидириглиг болган, акшаже шилчиглиг болза, ол 37,2 млн. рубльдин коргаралы.

«Мал оорлаар чоруку черле канчалза экил?» деп айтырыг хуралга чангыс эвес удаа тургустунган. Оорларның хостуг, кара туразында хөделип, чаннап тургаанның чижектерин-даа чугаалаттылар. Оон кадында кызыгаар чаны девискээрде районнарның малчыннарын моол өнүктеривис мырынай амыратпастааш турупкан. Өвүр район чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Ш. С. Күулар ол талазы-биле чүве чугаалааш, моолдар көжер мурнунда мал-маганны көзүлдүр-ле былаай бөөр таварылгалар барын дыңнатты.

— Моолдун малы Тыва кызыгаарыче кирип келген болза, бистин кырывыска болга келиилер. Беш хире черге КАИ постунун тургузун, дүй турбас болза, хоржок болду.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ХЫНАЛДАЛАР ЧҮНҮ КӨРГҮСКЕНИЛ?

Республиканың үндүрүг талазы-биле организациларының ажылынга бо чылдың бирги кварталында ниити экономиктиг байдалдың нарыыдааны-биле бергелер база тургустунгулаан турган. Бүдүрүлге хемчээли күдулаан, хереглеп бараанарынга, ачы-дуза чедирилгезинге болгаш үлетпүр продукциязынга өртектер өскен. Россия Федерациязының үндүрүг системазынга немелделер болгаш өскерилгелер киирер дугайында Хоойлуну эткен чылдың декабрь айда хүлээп алганының соонда херек улам нарыыдаан: бюджет-биле санажылгаларны чогуур үезинде боттандырарыга ол шаптыктан эгелээн. Бо чылдың февраль 8-те Тываның күрүнениң үндүрүг албанычын ажылын хынаары-биле Россия Федерациязының үндүрүг албаны комплекстиг хыналданы чоруткан болгаш чамдык хажыдыышкыннарны тодаратканнар.

Бо таварылгада, үндүрүг организациларының кол кичээнгейи ол талазы-биле хоойлужудулгада айыттынганы ёзугаар бюджет-биле санажылгаларны чогуур өйүнде чоруларының, Россия Федерациязының үндүрүг албаныны түскай эртемниилериниң тодаратканы четпестерни эдер талазы-биле ажылдарны үндүрүг төлекчилеринге билиндирип чедирери турган. Бо-ла бүгү айтырыгларны бо чылдың март 18-19 хүннеринде үндүрүг инспекцияларының удуртукчулары-биле кол специалистери-биле кады эрттирген семинар-хуралга чугаалажып көрген.

Үндүрүг системазынга немелделер болгаш өскерилгелер киирер дугайында айтырыгны бүдүрүлгелериниг болгаш организациялариың бухгалтерлери-биле 14 семинарларны районнар төптериниг болгаш Кызыл хоорайга эртиргилээн бис. Ол-ла айтырыгларга хамаарыштыр бүдүрүлгелериниг болгаш организациялариың бухгалтерлериниг-ге тус-тус тайылбырларны берип, үндүрүг төлекчилериниң адынга бижимел тайылбырларны чоруткуладывыс. «Шын», «Тувинская правда» солуннарга үндүрүг инспекцияларынга болгулаан хынаалдарының дугайында үүлдерни бижигилээн болгаш чамдык юридиктиг эргелиг албан черлериниң удуртукчуларының үндүрүг хоойлужудулгазын үреп турарының дугайын ында айыткылаан болуп турар-дыр. Алдынган хеммегленнің дугайын база дыңнаткылаан. Ол ышкаш, саарылга ажылын кылып турар болгаш кол ажылындан ангыда орулга ап турар хамаатыларга бюджет-биле чогуур өйүнде долу санажылгаларны кылырын тайылбырлап берип турар бис. Ол ажылдарны районнарга хүн бүрүде чоруларындар-биле Кызыл хоорайнын болгаш республиканың үндүрүг инспекцияларында тускай тайылбыр пунктуларын тургускулаан.

Бо чылын бюджетче төлелгелериниг кирип турарын Сан-хөө министерствозунга хынаарын дааскан, бо үүлдер чогуур түннелдерни берип турары кескү. Бир эвес эткен чылдың бирги кварталында Тыва Республиканың бюджединче төлелгелер үүлде 41 хуу турган болза, бо чылдың бирги кварталында күүселде 123,6 хуу болган. Орулга үндүрүүн, хуужудулгадан орулгалар, хуу кижилерден олча-ажык үндүрүү-биле кады 189,5 миллион рубльди немей киирген, болуп турар. Ниитизи-биле республика бюджединче 801,7 миллион рубль кирер деп санап турза-даа, 991,2 миллион рубль кирген-дир. Оон-биле чертелештир апрель 1-ге чедир үндүрүгүн чедир тыртыраан чамдык бүдүрүлгелериниг болгаш организацияларның акша төлеп шыдавас байдалынан республика бюджединче 10,4 миллион рубльдин немелде өртек үндүрүү, 2,7 миллион рубльдин бүдүрүлгелериниг эткөренги үндүрүү, бойдус хурлавырларын ажыглааны дээш 1,1 миллион рубльдин үндүрүглери чедир кирбээн. Ол чедир тыртынмаан акшаларның түүү 24,6 миллион рубльдир. Бюджет-биле санажылгаларны «Молодежь Тувы», Кызыл ЦЭС тудугнун, Кызыл агроүлетпүр тудуг-2 транспорт организациязының, Кызылдың пассажирлер аргыштырар АТБ-зинин ассоциациялары багай чорутканнар. Шак ындыг четпестерни Бин-Хем районнуң «Эзрбек», «Хадын» совхозтарындан, ол-ла районнуң «Тудугжу» болгаш «Энергетик» кооперативтериден, Тандының Балгазынын ыяш ажыл-агыйындан, Балгазынның хереглекчилер ниитилелиндеи, Агроүлетпүрэнергодан болгаш «Танды» АКМК-дан, ол-ла районнуң «Колос» «Кооп», «Виктор» кооперативтерден киирип болур. Ол-ла санга республиканың өске-даа районнарындан чижектерни киирип болур-дур.

Массалыг хереглеп бараанарыңга немелде үндүрүгүү бюджетче киирериниг планы күүсеттинмээн. Оон чылдаганы — ол немелде үндүрүгүн төлекчизи болур Кызылдың пиво заводу бо чылдың бирги кварталында водка продукциязын бүдүрерин 81,5 миллион рубльге боттандырган, а эткен чылдың бо үезинде ол сан 311,6 миллион рубль турган болгай. Азы өскээр чугаалаарга, эткен чылдың бо үезинге деңнээрге, продукция бүдүрери 74 хуу күдулаан-дыр. Водка продукциязын сайгарганы 55,9 миллион рубль болган, оон бюджетче 35,6 миллион рубльди долузу-биле шилчиткен. Ол немелде үндүрүг водканы 153 миллион рубльге бүдүргеп азы сайгарган таварылгада чогуур түнге киирер ужурлуг.

Транспорт үндүрүү бирги кварталда бюджетче кирбээн (а ол 8,1 миллион рубль болур ужурлуг турган), чүге дээрге ол үндүрүгүн төлекчилерин хоойлу ёзугаар тодаратпаан болганы ол.

Үндүрүглериниг бюджетче болгаш бюджеттен дашкаар фондуларже шилчидилгелериниг шыныыын, чогуур үеде ону боттандырын турарын хынаары-биле республиканың үндүрүг албанының ортаннары 757 бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны, саарылга ажылында киржин турар 112 кижилерни хынаан көргеп. Үндүрүг хоойлужудулгазын 613 бүдүрүлгелер болгаш организациялар, саарылга-биле холбаалыг 32 ажылчын үрээн болган. Ол хыналдаларның түннелинде республика бюджединче немей 101,9 миллион рубльди шилчидип киирген.

Шагдаа ажылдакчыларының болгаш тус чер чагыргаларының киржилгези-биле садыг чурумнарын сагын турарының талазы-биле хынаалдарны чогуткан түннелинде 51 таварылгада чурум үрээшкиннери болгуваны илереен болгаш 281 мүн рубльге торгаалды төлеткен.

Үндүрүг төлеп турарының дугайында каш удаа хыналдаларны чоруун турарының түннелинде үндүрүг хоойлужудулгазын үреп турар бүдүрүлгелериниг болгаш организацияларының ниити саны эткен чылдыңнан дыка үвээжээнин херечилеп турар. Бир эвес эткен чылдың бирги кварталында чоруткан 661 хыналдаан 599 чурум үрээшкиннери болган болгаш ол 90,6 хууну көргүскен болза, бо чылдың бирги кварталында ол хуу 80,9 болган.

Республиканың үндүрүг талазы-биле ажылдап турар организациялы Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг албаныны берген айтыышкынарын шыңгыы күүсетпишаан, үндүрүг хоойлужудулгазын үрээн таварылгада ол бүдүрүлгелериниг, организацияларның удуртукчуларынга, хуудаа кижилерге сан-хөө талазы-биле торгаалды көргүзүп турар. Эткен чылдың бирги кварталында үндүрүглериниг чедир төлээнинин 14,2 хуузу сан-хөө талазы-биле торгаал болуп турар, а бо чылдың бирги кварталында ол сан 38,1 хуу болган. Сан-хөө талазы-биле болгаш административтиг торгаалаар бюджет-биле санажылгаларны кылырынга чурум үрээшкиннерни кызырынга чедирип турарын практика көргүзүп турар-дыр.

Людмила МАНДАН-ХОРЛУУ.
Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальниги.

МАЙ 1-ДЕ МОСКВАГА БОЛУУШКУННАРГА ХАМААРЫШТЫР

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Күрүне байырлалы болуп турар Май 1-ниң хүнүнде бо чылын тайбың чыскаалдын Москвага киржикчилеринге хамаарыштыр күш ажыглаанының чылдагааннары база байдалдарын тодаргайлаар комиссияны Россия Федерациязының Дээди Соведиинин Дарзазының айтыышкынын ёзугаар тургускан.

Комиссияның кол сорулгазы — Май 1-де болуушкуннарның эрге-хөөлү болгаш политиктиг байдалын тодаргайлап сайгарары болур. Ынчаарга ам дээрезинде тодаргай түннелдерни үндүрери, бурууулгаларны алаары элек, мындыг нарын болуушкуннарны хандыр өөренип көөр апаан деп, комиссияның дарзазы. Россияның улус депутады Геннадий Бенов ук комиссияның хуралынга чугаалаан. Россияның, Моссоветтин, Ленин болгаш Октябрь райсоветтерниң улус депутаттарындан тургустунган ол комиссияның хуралынга чыскаалдын чамдык киржикчилерни. Москванын иштики херектер эргелелиниң начальниги Виталий Киселевту, хоорайнын кол эмнелге эргелелиниң начальниги, улус депутады Анатолий Соловьевту чалап келдирткен.

Ленин проспектизин (улуг кудумчуну) дуглаар дугайында шинтпирни бодунун хүлээп алганын иштики херектер эргелелиниң начальниги В. Киселев дыңнаткан болгаш чыскаалганнарның баштайгы одуруунда кижилер милиция ажылдакчыларынче халдаан деп чугаалаан. Боочепскти, газты болуушкуннар үезинде ажыглаваан, болуушкуннар-биле холбашкан материалдарны прокуратураже дамчыдып берген деп, Киселев демдеглээн.

Май 1-де болуушкуннар үезинде качыгдаан болгаш балыгланган 579 кижи хоорайнын янзы-бүрү эмнелге албан черлеринге дуза дилеп келгенин Анатолий Соловьев дыңнаткан. Балыгланган ол хире хөй кижи сөөлгү 25 чыл дургузунда, оон иштинде 1991 чылдың августун хүннеринде безин Москванын эмнелгелеринге келбээн азы оларны эккелбээн турган деп, ол чугаалаан.

Офицерлер эвилелиниң кежигүү Евгений Черенко комиссия хуралынга чүве чугаалаан. «Менде бар медээлерни ёзугаар алырга, Май 1-де митинг болур районга милициянын 10 мүң ажылдакчыларын 7 мүң чыскаалганнарга удур мөөнүннүр турган» деп, офицер медеглээн.

Шыжыгышкынны, изиглеңишкинни кажан-даа болдуруп болбас болгаш болуушкуннарны сарыылыг ёзуйбиле ыладыгыг сайгарып көөрү эргежок чугуда деп, комиссия дарзазы Геннадий Бенов хуралга онзалан демдеглээн.

1993 чылдың май 1-де Москванын Гагарин шөлүнге болуушкуннарга хамаарыштыр Россия Федерациязының Дээди Соведиинин Даргазы Руслан Хасбулатов медеглел кылган. Ук болуушкуннар дээш харыысалга корум-чурум чок чөрүктүн эгелекчилеринге болгаш Москванын эрге-чагырталарынга онзажыр апаан деп санап турарын Дээди Советтин Даргазы демдеглээн. «Май 1-де Москвага болуушкуннар — найыслалдын эрге-чагырталарының болгаш меследжиишкиннер эгелекчилериниң баш бурулгаар белеглээн өнчүч-чөнгээн-дир» деп, Руслан Хасбулатов Россия телевидениезин дамчыштыр чугаазынга медеглээн.

Ол өнчүк-чөнгээнин сорулгазы — хээли алыр-бээр чорук-биле холбашкан кем-бурулуг херектерниң истелгезин чоруларындан, илерединнден прокуратураның, ИХЯнин, Айыл чок чорук министерствозунун күштерин алаактырары-дыр деп, парламент даргазы чугаалаан. Май 1-де болган халаптың мөзү-хевир талазынче кичээнгейни Россия Федерациязының Дээди Соведиинин Даргазы угландырган. «Каржы болгаш кээргел чок дерзин чорукту ниитилелге албадаарын оралдашкан-дыр. Ынчалзажок Россияның хамаатылары хан төгүүшүүнүн күзевейн турар. Ынчангаш хөн төгүүшүүнүн кажан-даа болдурбас ужурлуг бис» деп, Руслан Хасбулатов чугаалаан. Май 1-де болуушкуннарга качыгдаанларга болгаш оларның ес-бүлелеринге сеткил човаашкынын ол илергейлээн.

«ШЫННЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Республиканың никтилел-политиктиг солуну — «Шыннын» шаңналы дээш үжен бирги удаа эртер чаңчыл болган тыва хүреш маргылдаазы Улуг Тиилелгениң 48 чыл ою—Май 9-та Кызылда «Хүреш» стадионунга 12.00 шакта болур. Аная Кызыл хоорайга болгаш районнарга Май 1-ниң байырлалында болган хүрештерге шүүлген болгаш үжүүрлешкен база шаңналдыг черлерни ээлээн эң шыырак мөгелер киржир.

«Шыннын» шаңналы дээш Кызылга болур хүрешке шүүлген мөгеге шаңнал — ат.

Үжүүрлешкен мөгениң шаңналы—15 мүң рубль. Үшкү-дөртү чер дээш —10-10 мүн рубль.

Оон аңгыда спонсорларның тускай шаңналдары база бар.

Частың, Күш-ажылдың байырлалын Кызылга демдеглээни

ПАРК ЧАЛАЙ БЕРДИ

Изиг, шылаичыг халыын дүжүп келирге, кандыг-даа ажылдакчы дыштанып хүннүң келирин четтикпейн манаар. Кызылчылар база-ла ындыг. Туруп моғаан бодувусту дыштандырып, сагыш-сеткиливисти көдүрүп алыр черивис парк бо-ла болгай. Ол бодунун делгем эжиин частын болгаш күш-ажылдың байырлалы — Май 1-ни таварыштыр чоига ажыдып берди.

Парктын төп шөлүнде К. В. Ашастиннин удуртканы үрет хөгжүм ансамбли хөглүг, чараш аялгаларны ойнап, келген чоонну уткып ап турду. Ылангыя «Күскү сесерликке» деп ырының аялгазын ойнай бээрге, улгады берген кижилер бот-боттарынче көрүүп хүлүмзүржү кааптарга, чаршла чорду. Ансамбльде шүүтү тыва оолдар. Олар чүгле «ужур» дээш эвес, а келген чоонун сеткил-сагыжын хөгледип, байырлал хөөнүн киирип, ойнап берип турарын К. В. Ашастин чоргаарал-биле чугаалады. Оон соон дарый «Азас» ансамбль улустуң танцыларын ээлгир, чараш шимчээшкиннери-биле магаладатты. Олар көрүкчүлерни 30-40 чыл дарже дедир эдертип, ол үениң танцыларын бараалгаттылар. Көргүзүглер аразында бичии уругларны сценаже чалап алгаш оюнар ойнадыл, шаңнап-даа турду.

«Азасчыларның» көргүзүүн чон дыка-ла сонуургады. Ылангыя «Чайгы 3 кош аът» деп танцы солун. Шынап-ла, оны тева бээрге, сцена кырында коштуг аттар-даа мөңнап турганыг. Көрүкчүлер сеткил ханыышкын-биле адыш часкап, «Эр-хейлер» — деп алгыржып турду. «Азасчылар» май 9-та ансамбльдин 5 харлаанынга турасскаткан байырлал концертинче чоонну чалаап, көргүзүүн доостулап. Көрүкчүлер өөрүшкү-маннайлыг, хөглүг, сергек апартан «Хүреш» стадионунче далажыптылар.

Парктың чеен талазында аныяк техниктер станциязынга, республиканың ниити билиг школаларының болгаш немелде билиг бээр албан черлериниң ус-шеверлериниң делгелгези болган. Районнардан келген башкылар 9 шак четпейн турда-ла ажылын эгелээн. Делгелгеге салыр шилиттинген кылыглардан өскелерин чоига садары-биле айлап турдулар. Эрте-даа болза, көрүлдениң ажыдыышкынын сонуургап келген кижилер хөй болду.

Шак-даа четкен, Аныяк техниктер бажыныың (АТС) ийги къдыынче үүлүтүүс. Станцияның директору В. М. Ермеев келгениерге байыр чедирип чүве чугаалааш, делгелгенин эжиин ажыдарын өөредилге министрининг оралакчызы А. И. Очурдан дилеп. Ол делгелгени ажыдып тура, Турцияже чорудар 8 суйбелекти моон шилип алыр дээнин дыңнаткаш, кызыл лентаны кезе каапты. «Кайгамчыктыг-ла ус-шевер кижилер бардыр» деп бодал башка кирер болду. Ол кижилер бистин өзүп орар салгакчыларывыс деп бодай кааптарга, чоргаавачыг.

Чүну чок дээр... Чоннуң кереглел бараандары — шуптту чыскаалыпкан, май 26-да ап чедип келир эзлерин маная чыдарлар. Мында салган үүлдерни чаңгыс сөс-биле үнелээри канчап-даа болдунмас. Ылангыя Ак-Довурак хоорайның өөреникчилериниң дазыллан чазаан чаңгыс черде олуран ийи кушкажы сүт дириг-

(Төнчүзү 4-кү арында).

СПОРТЧУ ОЮННАР

Кызылга Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалында тыва хүреш, чадаг чарыш маргылдаалары, тейниске хоорайның бирги чери дээш коммерциялыг, база оондаа өске маргылдаалар хөй болган. Ону хоорайның спорт комитеди (даргазы Алексей Оилар) бо удаада багай эвес организастаан.

КЕЛИР ҮЕНИҢ БАШКЫЛАРЫНЫҢ ТИИЛЕЛГЕЗИ

Хоорайның спорт комплексинге аныяктар командаларының аразында бирги чер дээш хол бөмбүүнүн маргылдаазы база солун эрткен. Аная хоорайның дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң шилиндек командалары, коллективтерден спортчулар киришкен. Моон мурнунда чылдарда болза бо маргылдаалар Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгынга болуп турган болгай. Ындыг-даа болза ийида волейбол ойнаар шөлчүгеш сөөлгү үеде селтелге кылдынмаанындан аная маргылдаалар эрттирер арга амдыызында чок болган.

Баштайгы оюнда Кызылдың башкы институдунуң шилиндек командазы Иштихи херектер министерствозунуң волейболистерин 3:0 санга чиик уткан. Оон соонда Красноярскиниң политехникти институдунуң Кызылда филиалының «Политех» командазы хоорайның аныяктарының шилиндек волейболистерин базала ындыг санга уткан.

Маргылдаанның түүнел оюнарынга «Политех» болгаш башкы институдунуң командалары бирги чер дээш ойнаан. Этезинде филиалдың спортчулары коичүг шимчеңгир, аваангыр ойнап турган, удурланыкчыларын 2:0 санга мурнан турган. Ынчала-даа келир үениң башкылары үш-дөрт дугаар оюнарга «эъдиг-изиг», алыпкан ийи сашы эгидип алыр арганы болган. Эң сөөлгү бешки оюнда «Политехтин» волейболистери түрүп шылапканындан темпизиг ол хөөрөө чидиргеш, 15:7 санга уттурган. Ынчангаш филиалдың спортчулары бо удаада чүгле ийиги чери эзлээр аас-кежиктиг болган.

(Төнчүзү 4-кү арында).

МАЛ АЖЫЛЫ — ИДЕГЕЛ БАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Малчыннарга боо черле херек-тир—деп, ол саналдады.

Кызыгаарда малчыннар-биле холбашкан ол-ла айтырыг-га Эрзин район чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги В. Н. Эгер база доктааган. Ол мындыг саналды киирген: «Моолдар кызыгаарын камгалап, ол чоокта өг тиккеш, өг-бүлези-биле хонупкан-дыр, бис ындыг арга ажыглап болбас бис бе? Бистин малчыннарывыстың малы кызыгаар эрте бээрге, ол-бо документ, эрттирилге, төпшээрел деп турувуста-ла, ай чартыы эртип, узамдыга бээр».

Республиканың иштики херектер министрииң оралакчызы С. С-Б. Монгушту бо хуралга киириштирип, чалааны таварылга эвес. Ажылагыйларда малың отчёт-үчёдунуң сандаргайын, таптаашкын үези дижиривис чылдарда дег санаашкын, контроль чорувайн турарын, ажыл-агыйжы эвес байдалды чамдык кижилер ажыглап турар. Хүн бүрүнүң ажылындан чугаалааны чүүлдер, чижээлээрге, мал сөөртүп алган кижилерни хынап көөрге, оларның холунда шынзылга хөй-ле дизе ийи башка көрдүгүн боор, а херек кырында ап чоруур баш саны оон хөй болгулаар-дыр. Хөй дүк сөөртүп алгаш чоруур кижилериң айтырыгга харыызы ам колдуунда-ла мындыг янзылыг апарган-дыр: «Картошка, таараага орнап алдым». Ынчангаш ону бадыткаар кандыг-даа документ чок боон келир.

Мал оорлаар чоруктар дүвүрелди чугаажок болдуруп турар. Оорларга удур демисел чорудар тускайжыттынган дружиналарның ажылчорудулгазы соксаан, чамдык ону диргизип эгелээнинин үлегерин шупту эдерери күзелчиг. Хөй-ниитиниң киржилгезин, деткимчезин милиция база дилеп турар-дыр. Сергей Сайын-Белековичиниң чугаалааны дег оор кылган кижини биле-тура чажырар чаныг болгай бис, ындыг боорувуска, оларның амдажып турары ол. Оон-биле кады «кара маёвкалар» эрттиреринге эвээш эвес мал-маган үнүп турарын ол чугаалакчы министр база чугаалады.

Оорлаар чоруккa удур тускайжыттынган дружиналарны катап тургузарының чугулазын сагындырып турары таварылга эвес деп бодаар мен. С. С.-Б. Монгуштуң мындыг байдалды чугаалааның кичээнгейге алыры чугула болгу дег, чүл дээрге чижээ, мал оорлаан дугайында медээ кирип турда-ла, малды апкан кижилер шагда-ла Кызылда чедип келген турар болгулаар-дыр. Мындыг янзылыг хөделиишкиннерин ара доктаарынга дем, машинабалгат эргежок чугула апаарын оон чугаалааны таварылга эвес. Оон ынай ол талазы-биле хоойлу-дүрүмнүң чедимче чок чүүлдерн дээштиг, тодаргай хемчеглер алырынга элээн шаптыктыг боон турар. Ынчангаш мал оорлаар чоруктар-биле холбашкан көдээ ишчилерниң дүвүрелин болдуруп турар бо айтырыгны көөрүн Чазак деңнелинге чедир тургузар дугайында саналдың бо хуралга тургустунуп келгени ол.

Малчыннарны боо-биле хандырарының айтырыын билир болгай бис, чаңгыс эвес чыл ол туртустунуп келген. Көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн хуралга чүве чугаалап тура, соңгаар заводтан алыр кыллыр дугурушкан бооларны дүргедирип чугаалап, идегелди бергенин дыннадып каалы.

1991 чылда республиканың ажыл-агыйлары оорлатканындан болгаш өске-даа чылдагаанныдан бүгү хевирнин 35680 баш малын чидирген боон турар, ол көргүзүг 1992 чылда — 35923 баш-биле саатты-нган. А бо чылдың бирги кварталында чидириглер: бода мал — 743 баш, хой, өшкү — 1883, ат — 295 болган. Чидириглерлиг ажыл-агыйлар черле түүнел үндүрер үе келген деп үвени бодаар үжүрлүг. Малдарны районда ажыл-агыйлар аайы-биле ангылап, дөмейлешпес демдек базар чаа сан индекстерни Көдээ ажыл-агый министерствозунуң коллегиязы апрель айда бадылаан боон турар. Ол харын чөптүг ажыглаар болза, элээн дээштиг болгу дег.

Хүүда малдыг кижилериң мал-маган аарыгларынга удур тарыышкын чорударынга чөпшээрешпес чоруун канчаарыл деп айтырыг аңаа база тургустунган. Ындыг таварылгада ам канчаар боор, түс чер чыргаларын дамчыштыр торгаарының хемчээн алырынга чедир айтырыгны тургузар апаар-дыр дээн саналдар киргилээн. Эм-тан өртээ улгатканда мал эмчилериниң дуззазын төлевирлиг кылдыр чедиреринин барымдаазын амыдырал үндүрүп келген боон турар. Черле ынчаш ветеринар-профилактиктиг хемчегдерниң чугулазын малдыг кижилер хүлээп көөр, кичээнгейге алыр болза эки. Түс черлерге чогуучалыг шиитпирлээр ужурлуг апарган айтырыгларның бирээзин ол боон турар.

Көдээ ажыл-агый продукцияларының өртектери хостуг салдынган болгай, оон түннели чогум кандыг болуп турарын чугаалаан кижи дыннадады. Бай-Тайга район чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги О. С. Таргыныңың чугаазын ап көөрге, продукция садып-саарары херек кырында белен эвес херек боон турар хире. «Партизаннап» садар деп чүве эки-ле түннел бербейн турарын ол чугаалады. Алгы-кешти райпога чиик өртек-биле чеже дужаар боор, оон орнунга өртек-үнеге чедирип алза дээн бодалды өскелер база тургузуп турду. Кижи бүрүзү продукциязын садарыбиле сөөртүп алгаш, ол-бо чоруп турбужегс, министерство ону организастап, чаңгыс аайжыдын, төпчүтсе чүл деп санал киргени таварылга эвес хире. Ажылды холу-биле тудуп, херек кырында кылып турар кижилерге илдеп болгай, оларның саналы-дыр.

Түннел кандыгыл? Чугула бир доктаамал тургустунуп турар айтырыг — мал бажының чидирини болдурбас, хөвүдедир дугайы, бо чылдың бирги кварталының түннелибиле эки талаже чаңгыс-даа бол базым кылдыңганың демдеглээри өөрүнчүг. А хуралдың шиитпириниң күүселедзин чедип алыры мал ажылынга чүгле идиг болур, ам бир базымны немээр.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

ДУС УУРГАЙЫНЫҢ КИЖИЛЕРИ

«Каа-Хем» разрезиниң Өвүрде Дус-Даг участогунуң коллективи республиканың ажыл-агыйларын, дус хереглээр бүдүрүлелерни дус-биле хандырар дээш сөөлгү чылдарда багай эвес ажылдап келген. Уургайның чолаачылары, өрүмнекчилери, экскаваторщиктер болгаш өске-даа ажылчыннар чылда ортумаа-биле 10 муң тонна продукцияны бүдүрүп келген. Эрткен чылдың сентябрь айга чедир бүдүрген продукцияның сайгарылгазы болгаш ону садып-саарары багай эвес чоруп турган. Ындыг-даа болза өртектер улгатканындан чамдык ажыл-агыйлар ук бүдүрүлгенин продукциязын шоолуг албастаан. Оон түннелинде дус казарынга, ону ыцай-бээр сөөртүрүнге улуг чарыгдалдарга коллектив таваржып турар. Үе-шаг мындыг бергедаа болза, коллектив бүдүрүлгенин ажыл-чорудулгазын соңгатпаан болгаш хереглекчилернин негелдезин болурчогууру-биле хандырып келген.

Бо хүннерде коллективте ниитизи-биле 15 кижи ажылдап турар. Оларның аразында Александр Монгуш, Игорь Монгуш олар «КрАЗ-256» самосвалдарны башкарып турар. «ГАЗ-66» маркалыг автобуста Александр Сүндүп дунзалакчылавышаан ажылдап турар болду.

— А бо дээрге бистиң эн хоочуннарывыстың бирээзи Маннай-оол Дадар-оолович Кыргыс-тыр — деп, уургайның начальниги Борис Балы-Суурович Донгак СББ-2 деп күчүлүг чер өрүмнээр станоктан дүжүп орган тырын мага-боттуг, томаанныг карактарлыг кижиже айытты.

Маннай-оол Дадар-оолович бо бүдүрүлгете ерүмнекчилел ажылдааш, ам чээрби чыл ажып турар.

— Алыс бодум бо чер чурттуг кижи мен. Станокта дузалакчым Буян Дүвеңдей эрткен чылын шеригдеп келген. Ажылга кызымак эр-дир — деп чугаалааш: — Бисте ам кывар-чаар чүүлдер ажырбас, чедер-дир. Чаңгыс багай чүве — дусту чежени-даа казып белеткеп каарга, ону хереглекчилер шоолуг албастыр. Бир эвес үе-шаанда ап турган болза, бис улам эки ажылдаар ужурлуг бис — деп сеткили шала хомудаанын чажырбады.

— Силер мында үр ажылдап турар-дыр силер, чогум дустун курлавыры кайы хирел? — деп хоочун өрүмнекчиден айтырдым.

— Бистиң боттарывыстың санаашкынывыс-биле тодарадып, белеткеп алганывыс — ийи чыл хире үеде черле шыдаар дус ам-даа бар-дыр ийин. Оон курлавыры хөй — деп, ол идегелдиг харылады.

Дус бүдүрүлгезинде дуржулгалыг кижилериң бирээзи Андрей Айданович Сарыглар ында он чыл ажыг үеде экскаватор башкарып, дустап келген машина-балгатты чүдүреринге болгаш хая-дашты өскээр чайлады сөөртүрүнге улуг үлүүн киирип келген. Ол Чадаана учаттогунга хөмүр-даш чүдүрүп турган, маная чоорту келген.

Эрткен референдум үезинде Өвүрде Дус-Даг ында 86 дугаар сонгулда округунга ТРниң улус депутадынга соңгуткан Борис Бады-Суурович Донгак ажыл-агыйда өске чүүлдериниң дугайында база таныштырып, ону көргүзүп чугаалап турду.

— Чогум материал-техниктиг баазавыс багай эвес. Ажылдаар, чурттаар черивисти 380 ватт күчүлүг электри станциязы доктаамал чырыдып турар. Столоваявыс болгаш чукарбажыңывыс ажылдап турар, орук-чириктин байдалы чүгээр — деп тайылбырлады.

Уургайда кол техникадан 2 экскаватор, күчүлүг Т-130 маркалыг бульдозер, чүүх сөөртүр «ГАЗ-53» марканың автомашиназы, өске-даа техника ажылдап турар. Моон алгаш көөрге, од хире санныг кижиге техника четчир. Ажылдаар, чурттаар байдалдар тургустунган.

— Ам биске бир чугула чүүл — сайгарылганы эки-жидери. Оон ыцай даг мастери кижи чугула негеттинип турар. Ындыг специалисти Кызылдан үргүлчү командировкаладып ажылдадырга, биске ажыы чок-тур. Доктаамал кижи херек.

Начальниктиң оралакчызы Шүгдүр-оол Доржукаевич Донгактың чугаалап турарыбиле алырга, рынок үезинде ажылчыннарны эн сонуургадып турар чүүл—акша-шалың. А мында кижи санынга айның ортумак шалыны 10-15 муң рубль. Ол эвээш. А ону көвүдедир, хөй орулганы киирер дизе, бүдүрген продукцияны дарый сайгарары, немелде хереглекчилерни тыварыы.

Уургайның холлективинге ам дус хоюглаар болгаш ону болбаазырадыр тускай дээрбе херек. Бир эвес ону чоокку үеде тып, тургузуп алыр болза, Кызылдың ЗЪТ комбинадынга, электри-чылыг төптеринге болгаш өске-даа черлерге дусту садып, орнап, сайгарып болурунун аргалары бар.

Бо хүннерде уургайда ажылдап турар кижилериң социал хандырылгазының талазы-биле чамдык айтырыглар тургустунуп турар. Чижээ, бажын-балгады бичип кижилерни делгем бажыңнар-биле хандырары, кадыын экижидип, эмнелге-профилакторий барыксааннарга путевкаларны тыварыы, ажылчыннарга дузалаары болгаш өске-даа чугула айтырыглар тургустунуп турар. Ону шын, төптүг шиитпирлээр дээш хемчеглерни уургайның удуртулгазы, күш-ажылчы коллектив чөвүлели ап чорудуп турар.

Дус-Даг ның дус уургайындан чоруп тура, повар Таня Осурбайның болгаш оон уруу аныяк повар Чодураа Түвекей оларның кылганы амданың аъш-чемин база суттуг шайын чооглаан, эт-чемидаа элбек-тир деп бодалдыг аттанаптывыс.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: дус уургайының хоочуну, өрүмнээр станоктуң машинизи **М. Д. Кыргыс.**

Виктор КУУЛАРНЫҢ чураан портреди.

ДОРТ ЧЕДИРЗЕ

Бистиң Сут-Хөл район хаттап тургустунгандан бээр 10 чыл болду. Бо үениң дургузунда районуң социал амыдырында эвээш эвес экижидилгелер болгулаан, тудутсуур-даа талазы-биле бурунгаар базымнар кылдынганын демдеглээри өөрүнчүг-дүр. Ылангыя район төвү Сут-Аксы суурда албан черлериниң, чурттарга бажыңнарының хөй-хөй тудуглары ажыглалда киргилээн. Чүгле Сут-Аксы суур эвес, а районуң өске-даа суурлары дыка хөгжүп турар апарганынга кым өөрүп, чоргаарланмас боор.

Бистиң районуң чонун бир дүвүредип турар айтырыг — харылзаа айтырыы. Бо айтырыгның каш чылдар дугузында чедир шиитпирлеттинкейн турарынга бис, сут-хөлчүлер, дыка-ла таарзынмайн турар бис. Херектин ужуру болза, бистиң район Чөөн-Хемчик райондан шагда-ла ангылаанган болгай, а ындыг болганда республика төвүнден келген почтаны бистиң районуң төвү Сут-Аксы суурга чедирип бээр ужурлуг. А хөрек кандыгыл? Шаандагы «Сут-Хөл» совхоз турган үеден ол талазы-биле өскерилге чок. Ынчаардагы-ла олчаан: районуң почтазын Чөөн-Хемчик районуң төвү Чадаана хоорайга дужүрүп каапкан.

Бо айтырыгга чылдагаанар-ла хөй. Сут-Хөлдүң харылзаа белдириниң машинатехниказынын эргижирээнинден, чамдыкта үреліншкиннерге таваржып турарындан Чадаанадан барын почта алыры бергедей бээр таварылгалар бо-ла тургулаар. Ындыг таварылгаларда Сут-Хөлдүң почтазы Чадаанага «мөөңнелип» чыдып бээр. Харын-даа неделя чыгыы чагаа-бижиктер, солун, сеткүүдлер Сут-Аксыныче алдынмайн баар таварылгалар база тургулаар. Сут-хөлчүлер Чадаанадын харылзаа белдириниң «сартыын» чежеге чедир маңнар апаар бис ам? Бир-тээ, Сут-Хөл аңгы район болганда, Кызылдан келген почта оон төвүнге — Сут-Аксы суурга дорт келир эвес чүве бе?

Мурнунда чылдарда ыцкаш, Кызылдан почта хүннүнде эвес, а неделяда чүгле үш удаа чоруп турар болганда, Кызылдан келир почтаны дорт-ла Сут-Аксыңа чедирип берип турарын Сут-Хөл районуң чурттакчылары аажокла күзеп, ол талазы-биле харылап турар даргаларга ыңдыг дилегни киирип турар.

Почта харылзаазының байдалын бижиир болза ында четпестер кайы хөй дээрзин сут-хөлчүлер эки билир. А мээн мында кол-ла өскүрүп турар айтырыым — Сут-Хөлдүң почтазын Кызылдан шуут-ла Сут-Аксыныче дорт чедирип бээриниң айтырыы болгай.

Онлар БОРАШ.
Сут-Аксы суур.

Партияларда, шимчээшкиннерде

ПАРТСЪЕЗДИГЕ ОЛУРУШТУМ

Республиканың партия конференциязы меңээ улуг идегелди көргүзүп, СЭКП-ниң XXIX съездизиниң делегадынга сонгаан. Тываның коммунистери үш делегатты ол съездиже чоруткаңын парлалгага бижээн.

Республиканың компартия организациязының делегаттары СЭКП-ниң съездизиниң киржири-биле март 25-те Москваже аттанышкан бис. Мен бодум орукка чоруп олура, съездинин болур черин эки билбес боллум. Ону Москвага чеде бергеш, билип алдым.

СЭКП-ниң XXIX съездизи Москвага «Орион» каноконцерт комплекзинге март 26-27-ниң хүннеринде болуп эрткен. Съездиниң ажылынга дүшкен ССРЭ-ниң он бир эвилелдешкен республикаларындан делегаттар киришкен. 60 ажыг областардан, крайлардан, республикалардан делегаттар съездиге олурушкан. Эң хөй делегаттар Россияның Коммунистиг партиязынан болгаш Украинадан келген.

Съездиниң белеткээр оргкомитеттиң даргазы К. А. Николаев ону ажыткан. Оон сөөлүнде хүн чурумун бадылап, удуртур органнарын сонгаан. Дараазында хүн айтырыгларын съездиге чугаалажып көрген. Партияның байдалының дугайында. СЭКП-ниң Уставының, Программазының дугайында, партияның эт-хереклериниң, саң-хөөзүнүң дугайында, оон удуртур органнарын сонгуур дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Ол талазы-биле ангы-ангы илеткелдеги дыннаан. Партияның байдалының дугайында съездиге илеткелди К. А. Николаев кылган.

1991 чылда чуртка күүрүне эргилдези болган сөөлүнде эргелчагырга демократтаның холунга кирген. Олар СЭКП-ни, ССРЭ-ни, ССРЭ-ниң Дээди Созелиг дүрүм чок черге дужүрген. Совет Эвилели дүшкен сөөлүнде эвилелдешкен республикаларның аразында экономиктиг харылзаа сандарап бууран. Социализмни үнлезин чок кылып, капиталистиг орукче кирип турар болу берген. Бисте үлетпүр, көдээ ажыл-агый буурап баткан. Чоинуң материалдыг байдалы бергедээн. Өртектериниң хемчээл чок өзүп турары эң ылангыя пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уругларлыг өг-бүлелерге берге байдалды таварыштырган. Бо дугайында съездиге чугаалап турган.

Партияның чаа Уставының болгаш оон адының дугайында илеткелди съездиге чугаалажып көрген. Партия уставын чаартып, үеним байдалынга таарыштыр ажылдап кылган. Партияны Коммунистиг партияларының эвилели — Совет Эвилелинин Коммунистиг партиязы — КПЭ-ЭКП кылдыр адаан.

Партияның чаа программазын — минимум болгаш максимум программаларын хүлээп алган. Ында партияның чоокку болгаш келир үеде сорулгаларын айыткан. Партияның минимум программазында салып турар комплекстиг сорулгалар болза Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин, 1977 чылдагы ССРЭ-ниң Конституциязын катап тургузары, бүгү эргечагырганы Советтерге дамчылары, улус ажыл-агыйын, хөй-ниитинин өнчү-хөреңгизин катап тургузары болгаш нациялар аразында чөрүлдээлерни сожсадыры, чоинуң материалдыг байдалын экижидери болур. Максимум программада келир үеде сорулгаларны салган.

Партияның XXIX съездизинге 38 кижи санал берип, чүве чугаалаан. Оларның аразында даштыкы чурттардан келген коммунистиг болгаш социал-демократтыг партиялардың төлөөлери бар. Съездиге АКШ-тың база Болгарияның коммунистиг партияларының төлөөлериниң саналы кончуг солун болган. Олар боттарының саналынга коммунистиг шимчээшкиниң чаңгыс эвин быжыглаарынче қыйытыр-ган. Социализмнин делегей системазы дүже бергени биске дыка хомуданчыг деп чүвени олар боттарының саналынга чугаалаанар.

Съездиге партияның эт-хөреңгизин, акша-төгериин дедир эгидер дугайында резолюцияны хүлээп алган. Съездиге партияның удуртур органын — партиялар Эвилелинин чөвүлелин сонгаан. Ол чөвүлелдиң даргазынга Олег Шенин сонгуткан. Партияның чаңгыс эвин быжыглаар, алдар-адын бедидер талазы-биле сорулгалар дугайында резолюцияларны съезд хүлээп алган.

Климентий ОЧУР-ООЛ,
Партияның XXIX съездизинин делегады.

БАЙДАЛ БАГАЙ ЭВЕС

Кыш эрткен, час кадыы келген

Бо кыш дургузунда дөрт район кезидим. Ажылым аайы-биле колдуунда-ла көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери-биле ужуражып, амгы кыштаглаашкынның байдалдарын олардан айтырып, билип ап келдим.

Моон мурнунда чылдарга бодаарга, республиканың барык бүгү районнарында мал кыштаглаашкыны чогумчалыг эртип турарын колхоз, совхозтарның хойжу коданнарында, сүт-бараан фермаларында байдал көргүзүп турар. Эрткен чылдын бо үезинде бода болгаш шээр мал дыка хораан болдур ийин. Оларны чүс-чүзү-биле эвес, а муң-муңу-биле санап турган бис. Амгы часка чедир ажылагыйларда улуг хорамча чок болуп турары чүгле тускай эртемниглери эвес, а бүгү малчыннарны хей-ээт киирип турар. Бо дугайны айтырыгны Чөөл-Хемчикте «Искра» совхозтуң улуг мал эмчизи А. Э. Монгушка салып ужурга база таварышкан мен. «Амга чедир хүр-менди тур бис. Кайы-даа кыштагда дүвүренчиг хире чүве чок».

Мындыг харыы дыннааш, рынок харылзааларының негелдери ажылдап, амыдырап билир кылдыр кижилерни ала-чайгаар-ла албадай бергени ол бе деп шала дорт эвес бодал бажымга кирди. Канчап билир, ындыг база боон болур. Мээн бо бодалымга догаштыр Александра Эрелчиновна мындыг тайылбыр кылган:

— Совхозтуң хою көөгүс чаа апрель 15-тен эгелеп оолдап эгеледк. Коданнарда анайлар база немежип турар. Кыжын хар улуг болган. Колдуунда-ла далбыйлап кыштадывыс. Ол ажылды апрель 10-га чедир үргүлчүлээн бис. Кышкы байдал ындыг бергедаа турган болза, черле малчын кижилерни багай ажылдаан деп аас ажыткан ажыы чок боор. Чүге дээрге бо хүннерге чедир кайы-даа коданда күш-денгели баксыраан мал колдуунда чок ийин. Хүрменди ажып турган бо-дур. Сиген кыштаг бүрүүнде бар. Ол талазы-биле ажырбас бис. Өшкү, хоювус оолдап эгелээн деп үстүнде чугаалаан мен. Чаа төрүттүнген чаш малда хорамча чок. Маная бичин деңнеледеп кирип көрбей. Чүл дээрге эрткен чылдың бо үезинде 660 ажыг улуг хой хораан турган болза, ам 26 хой өлген. Эрткен чылдың амгы хүннеринге чедир 319 хураган чидириглиг турган бис. А ам мынчага чедир чаңгыс-даа хураган ышкынмадывыс. Бо дээрге малды кыштан малчын бүрүзүнүң күш-денгелдиг ажырын келгенинин түүнели кылдыр санап турар бис. Амгы хүннерде безин чамдык хойжуларның коданнарында өөрүнчүг түннелдер көстүүлен келгилээн. Аная хамаарыштыр үш-дөрт хире хойжудан адаптайн. Чижээ, Алдын-оол Ооржак-тыр. Бо дээрге үр үе дургузунда хойжулап келген кижи-дир. Барык-ла чыл санында бедик көргүзүглерни чедип ап келди. Оон ады чүгле районнун эвес, а республиканың мурнакчы малчыннарының аразында чаңгыс эвес чыл дургузунда кирип келди. Ам оон кодаңында 200 ажыг хой оолдапкан, ол хире хураганны бүрүн ап, оларны онча-менди доруктуруп тур. Хойжу Көшкендей Монгуштун коданында 208 хой төрээн. Оларның хураганнарындан чаңгыс-даа баш хораан. Доржу Ондар база-ла дуржулгалыг хойжу. Бо кадарчының коданында чаа немешкен 135 анай онча-менди, хорамча чок. Шак ындыг көргүзүглерни өске-даа малчыннарның чижээнге киирип, чугаалап болур.

Ийет, мал бажы хораваз, харын оларның саны улам өзүп көвүдээр болза, биске, боттарывыска-ла эки. Ынчан эт-чем аймаа-даа эндерли бээр, сүт-саанывыс-даа элбек апаар, аастан арткан продукциявысты өскээр садып, саарып ап, акша-көпеекке чедирип аптар аргавыс чайгаар-ла тургустунуп келир. Александра Эрелчиновна-биле чугаа кадыда бажымга ындыг бодалдар база кире душкуледи.

А оон соонда бистиң чугаавыс малчыннарның ажыл, амыдыралынче, өскээр чугаалаарга, оларның бөгүгү ажыл-хереэнче, берге байдалынче шилчий берген. Ылангыя акша-көпеек айтырыы мында база-ла кижилериниң сеткил-сагыжын өөртпейн турар. Кадарын олурар малының баш санын барымдаалаарга, бо совхозтуң малчыннарының ортумак шалыны 3-5 муң рубль болуп турар. Бир кодан хойну (ниити саны 300 азы 350-даа болгай-ла) улуг хойжу, оон дузалакчызы — ийи өг-бүленин дөрт кижизи кадарарга, алыр акшазының хемчээлин мырынай харыкчок апаар: ижер-чиир эъш-чем хамаанчок, идик-хел садын алырынга четпейн баар. Бо чылдың февраль, март айларының акшазын (эрткен неделяда үндүрүп алыр деп турган чүве, ам харын ажылчыннарга үлей берген чадавас боор) албаан. Оон кадында Президентинин айтыышкынын ёзугаар малчыннарга үлезе чогуур далганың бараанын олар көрүп көрбээн. Районун автолавказы хойжу коданнарга аъш-чем аймаан эккээрге-даа, эк-ла чоктуң ханыдан соң садыг кылыр аргазы чок болуп турар. Оон мурнунда олар чээп ап турган болза, ам автосадыгжы алыр өрези көвүдээн ужун бербестей берген.

Суурда специалистер эвээш эвес. Оларның шалыны базала шоолуг улгатпаан: айда ортумаа-биле 5000 рубль. Оортан үндүрүг тыртын кээрге, арыг холга 3900 хире акша ап турар. Мону бо берге үеде кандыг акшам дээр боор. Ылангыя хөй уругларлыг өг-бүлелер ынчангаш берге байдалга таваржы бээриниң чылдагааны ында. Чүгле акша-ла болза, амыдырал ажырбас апаарын мал ажылынын тускай эртемниглери чугаалап турдулар. Ында бир эки чүве бар. Чүл дээрге суур-даа чурттакчыларының, малчыннарының-даа хөй кезии эвээш санныг-даа бол, бода болгаш шээр малды азырап, оларның эъдин, сүдүн, дүгүн ажыглап, тыва кижинин кылып билири чем аймаан чайын белеткеп ап, ону кышкы үеде ажыглап турары. Эрткен күзүн малчыннарга, совхоз ажылчыннарына арбайны, кызыл-тасты үлээп. Улустуң хөй кезиинин ол курлавыры ам төнген.

Александра Эрелчиновна бодунуң дорт харылаар ажылынга, ол ажылды кылып турар кижилерге хамаарыштыр бодалдарын база илереткен. Ол мал эмчизи болуп хөй чылдарда ажылдаан кижи болду. Ажыл-аар, берге дээрзин сактып олурду. Шагның кайы-даа үезинде ажы-төлүнүн аразынга аная дыш олурар харык чок: барык-ла хүннүң чыгыы малчын коданнар кезиир болгаш ындыг. Барган-на коданынга малга ажыглаар эм-тан-биле үреллежип, оларны хүнзедир чыттап келирге, дыка берге. Харын-даа кижиниң кадынга кончуг хоралыг. Ынчангаш чамдык мал эмчилери брушеллёзтан аарый бээр таварылгалар бар. Оода-ла олар ышкаш специалистерге хөй чылда ажылдаан стажы дээш, ажылының кадыкка хоралыг чоруу дээш шалынына 10-15 хуу чижектиг немелде төлевирни хайырлап, ылангыя хорээжен мал эмчилери 50 хар чеде бээрге, пенсияже үдеп каар болза эки-ле чүве-дир ийин. Бо дээрге хөй чылда ажылдап келген хорээжен кижиниң бодалы, саналы, күзелиг-дир. Чогум-на ол дугайында айтырыгларны ол республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунга, район чергелиг дарга-бошкаларга, улус депутаттарынга чаңгыс эвес удаа тургузуп келген. Олар боттарының эълчээнде таптаашкын чылдарында эрги чанчылы ёзугаар: «Өөренип көөр бис аа» дей тыртып каашы, ол олчаан уттуп ап, огулуг харыны аная бербээн. Айтырыг амга чедир харыы чок арткан.

Ажыы-биле чугаалаарга, бо айтырыгны хандыр бодап орарга, ону үгле адырның министерствозунуң эвес, а харын-даа Чазактың деңнелинге чедир көдүрүп болгу дег кылдыр кижи бодай бээр-дир. Чүге дээрге мал эмчилери чылдың кайы-даа үезинде чыт-бустуг эм-тан, хоралыг химикаттар аразынга чоруур, ажылының аайы ындыг улус ышкажыл. Айтырыгны мынчаар тургузуп келгеш, чүге-ле милиция ажылдакчылары, балет болгаш цирк артистери, шахтерлар болгаш өске-даа чамдык профессияның кижилери пенсияже эрте үне бээрил, оларның акша-шалыны чүге көвейил деп бодалга келир-дир. Бо талазы-биле өске кижилериниң бодалы кандыг ирги?

Шангыр-оол ДОРЖУ.

АЙ КАЛЕНДАРЫН АЖЫГЛАНАР

Огород, дачаларда ажылыш эгелээн. Бажыңының чанында улуг эвес, удур-ла чемге ажыглаар ногаа тарып алыр бичин черлиг-даа улус бар болгай. Хөй эвес-даа бол, ногаа аймаан өстүрүп ап олурар болза, өг-бүленин бюджединге дуза, деткимче болугу чугаажок. Базаардан чаңгыс тудум көк согуна садып алырга, оон өртээ дыка улуг болур, чүге дизе бичин омааш ишти үрезиниң өртээ 50 акшадан куду эвес болгай.

Ногаа, кат-чимис аймаан чемге ажыглап тургаш, кижи организмин чугула витаминнер-биле хандырар. Бистиң чонуң аразында витамин четпезиден кандыг-бир зарыгдан аарын чоруурлар эвээш эвес. Ындыг турбуже, хоорай, суурларывыста бажыңнарның чанында огородтар, херим иштин чашпан-сиген дуй үүнүп келген турар болгай. Моон сонгаар бичин-даа черни ажыглал чок кагбас дээш элээн ажылдар чоруттунуп эгелээн болгай. Тус черниң удуртукчулары улустарның черни ажыглап турарын хынаалдага ап, хорээженнер чевүлели арга-дуржулгалыг кижилерни эвилелдеп, ногааны өстүрер, ажаар талазы-биле арга-сүмезин бээр ажылданы чорутса эки.

Мээн моон адаанда бижээн чүүлүм, аныяктарга, чаа эгелеп турар огородчуларга ажыктыг болур чадавас. Огород ажылын эгелээр мурнунда, ук черниң хөрзүнүн өөренип көрүп база суггатты канчаар чорударын шиитпирлеп алыр.

Кандыг-даа ногаа аймаанын, кат-чимистиң өзүлдезинге таваржыр хөрзүн, аная холуур чемишчидилге ангы-ангы болур болгай, ынчангаш олуртур культурага таваржыр хөрзүнү баш удур белеткээр херек. Ол дугайында бижээн арга-сүмелер ном, дептерлерде бар.

Мээн маная кол тайылбырлаар бодап турар чүүлүм болза, Ай календарын канчаар ажыглаарын сүмелээр бодай-дыр мен.

Орус чон ол календарын кончуг сагыырлар. Кандыг культураны кажан тарыырын «Крестьянка», «Работница» журналдарда парлап турар, оон көрүп ап болур.

Ай календары ногаа, кат-чимис аймаан олуртурда айның эргилишкинин (лунный цикл) база айның үе-чадазын (лунная фаза) көөрүп сүмелеп турар.

Үнүштү олуртурунга кончуг эки таарымчалыг, шуут таарымча чок база арай таарышпазы багай хүнер турар. Таарымча чок хүнде олуртканы үрезиниер үнмейрнип, үрелип калыр ийикпе азы кончуг эвээш үнер. Арай таарымчазы багайзымаар хүнде олуртурга, үнүштүн кат-чимизи, дүжүдү эвээш болур.

Чемижи черниң кырынга өзүп быжар культураларны (помидор, горох, огурец, перец, кат (аймаа) ай «аныяк» турда азы ай чаазының соонда он бештин айы четпээнде олуртса эки. Ол үеде черниң энергиязы үнүшке чер кырынга дүрген өзүп үнер арганы бээр.

Дазыл чемиштиглер (картошка, свёкла, чеснок, морковь, брюква, репа) ай «кырып» турар өйде азы айның он бештин соонда, ай чаазы эгелээринге чедир каш хонук бурунгаар тарыыр. Дазыл чемиштиглерни ынчан олуртурга, үнүш дүрген дазылданыр болгаш быжыгар.

Күзүн дүжүттү ажаан алыр үеде база Ай календарын сагыза эки.

Чемижи черниң кырында үнүш аймаан кажан ай чедишкенде, он бештин айынче чоокшуладыр аяс хүнде ажаан, чыып алза эки, ынчан дүжүдүнер кончуг чемиштиг, хоолулуг болур.

Дазыл чемиштиглерни айның бичилел чидип бар чылар өйүн бодай ажаан алыр. Картошканы ай чаазында казып алыр болза, дыка үр үеде белен үрелбес болур болгаш амданы эки хевээр артар. Ол үеде үнүштүн бүгүле чүүлүү чер адаанда өзүп келген картошканын азы морковьтун бодунга мөөңнежип чыгны берген турар.

Ам бо чылдың май, июнь айларында кандыг культураларны тарып база чара олуртуп болурунга таарымчалыг хүнер барын бо таблицадан көрүп алынар:

Культуралар	май	июнь
Кабачки, тыква	3-5, 30, 31	28-30
Капуста	24, 25, 30, 31	21, 27-30.
Картошка	6-10.	5-7, 11, 12.
Честек-кат (клубника)	6	11, 12.
Инек-караа, малина (кат аймаа)	5-6	1-3, 28, 29
Морковь, брюква, репа	5-6	10-12
Огурцы, салат, укроп	24-25	21-29
Помидорлар	5-6	1-3, 28 29
Редис	5-6, 9 10	6, 11, 12.
Свекла	5, 6, 9, 10, 14, 15	6, 7, 11, 12.
Согуна	5, 8	3, 4 15
Арбуз, дыня	3-5, 24, 25, 31	1, 2, 21, 26-30
Чеснок	5-6	1-4, 28-30
Ногаа тарыырынга шуут таарымча чок хүнер.	11-13	8, 9, 20

Валентина САЛЯ.

Специалистиң тайылбыры

ПЕНСИЯ БАЗА КАТАП ӨСКЕН

«Россия Федерациязында күрүне пенсияларын бедидер дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың октябрь 21-де Хоойлузунуң 2 чүүлүнге дүүштүр назы-хар талазы-биле пенсияларның бетики хемчээлин 1993 чылдың февраль 1-ден соңгаар үш айда бир катап эде көрүп, саналашкынарны кылып, эрткен кварталда өртектериң бедээнинге хамаарыштыр өске-даа пенсияларың адаккы хемчээлдерин база эде санап турар. Ооң-биле холбаштыр Россия Федерациязының Дээди Совети «1993 чылдың бирги кварталында өртектериң өскерилгенин барымдаалаш, пенсияларның эң адаккы хемчээлдерин индексастаар дугайында» доктаалды 1993 чылдың апрель 15-те хүлээп алган болгаш долу пенсия тыпсырынга четчир ниити күш-ажыл стажы бар турда, назылап кыраны дээш пенсияларның бетики хемчээлин 1993 чылдың май 1-ден эгелеп 1,9 катап бединдерин шинтпирлээн. Ол пенсияларның адаккы хемчээлиг Тывага 10559 рубль болур. Ынчаарга пенсияларның адаккы хемчээлдерин төпчүткен чүрүм ёзугаар бедидерде, бүгү пенсияларның эң адаккы хемчээлдерин тус-тус бөлүктер аайы-биле дүүштүр бедидер.

1993 чылдың майда бетики хемчээлин 1,9 катап бедиткен бүгү пенсияларны хамаатыларга чогуур үезинде тыпсыр дээш пенсияларның адаккы хемчээлдерин эде көөр, катап санаар ажылды бистиң республиканың чонунуң социал камгалал органнарының ажыллакчылары чугула болгаш чымыштыг ол ажылды бо чылдың апрель 16-да күүседип киришкен. Ынчаарга пенсияларны эде санаарынга хуусаа үргүлүү кызыы болуп келген. Бо удаада база ындыг болган: 1993 чылдың май 1-ге чедир республикада хөй мун пенсионерлериң бүгү пенсияларының адаккы хемчээлдерин өстүрери негеттинин келген. Тыва Республиканың чонунуң социал камгалал органнарының ажылдакчылары пенсиялар эде санаар чугула сорулганы колдуунда чедишкиниг күүсеткенни демдеглээр апаар.

Харылзаа салбырларында чыдар Ф. П-2 шилчидилге карточкаларын ёзугаар ында айыттынган пенсияларның тус-тус адаккы хемчээлдерин мынчаар бедиткен: айда 10 мун рубль пенсия ап турган хамаатынын пенсиязы бо чылдың май 1-ден соңгаар «19000 рубль» болу берген. Ынчаарга ажаалга банкызының салбырларында хамаатыларнын агар саннарынче шилчидер пенсияларның адаккы хемчээлдерин бедидер талазыбиле ындыг хевирлиг эде санаашкынларны база кылган. Пенсияларны 1,9 катап өстүрер талазы-биле ажылдың дараазында үе-чадазын май айның дургузунда пенсия херектерин барымдаалап боттандырар.

Чаа пенсияларны тыпсырда азы мурнунда берген пенсияларны эде санаарда, 1993 чылдың февраль 1-ниң сөөлүнде ажыл төлевириниң түүнүн 1,9 катап өстүрери айытынган доктаалдың 3 бөлүүнде көрдүүген. Чаа пенсияларны ынчаар тыпсырының база пенсияларны өске чылдагааннар-биле эде санаарының чурумунда элээн нарын үүлдер бар. Бирээде, 1993 чылдың февраль 1-ден соңгаар пенсияларны санаарда, олар 1,9 катап көвүдеп турарын барымдаалап көөр: «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаа бетинде күштүг болдуруп киирер дугайында «Россия Федерациязының 1992 чылдың апрель 3-те Хоойлузунуң 7 үүлүнде доктааткан коэффициентилерни барымдаалап, 1992 чылдың январь 1-те чедир алдынган ажыл төлевириниң түүнүн Россия Федерациязында күрүне пенсияларын бедидер дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың октябрь 21-де Хоойлузунга ганнарының ажылдакчылары пенсиялар эде санаар чугула сорулганы колдуунда чедишкиниг күүсеткенни демдеглээр апаар.

1993 чылдың февраль 1-ниң сөөлүнде ажыл төлевириниң түүнүн 1,9 катап өстүрери айытынган доктаалдың 3 бөлүүнде көрдүүген. Чаа пенсияларны ынчаар тыпсырының база пенсияларны өске чылдагааннар-биле эде санаарының чурумунда элээн нарын үүлдер бар. Бирээде, 1993 чылдың февраль 1-ден соңгаар пенсияларны санаарда, олар 1,9 катап көвүдеп турарын барымдаалап көөр: «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаа бетинде күштүг болдуруп киирер дугайында «Россия Федерациязының 1992 чылдың апрель 3-те Хоойлузунуң 7 үүлүнде доктааткан коэффициентилерни барымдаалап, 1992 чылдың январь 1-те чедир алдынган ажыл төлевириниң түүнүн Россия Федерациязында күрүне пенсияларын бедидер дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың октябрь 21-де Хоойлузунга дүүштүр 2,5 катап өстүрүп санаар, ынчаарга 1992 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир, а ол ышкаш 1993 чылдың январьда алдынган ажыл төлевириниң түүнү база аңаа хамааржыр. 1993 чылдың февральдан соңгаар ажыл төлевириниң херек кырында санаттынган түүнүн 1,9 катап өстүрбейн база барымдаалап көөр.

Маңаа тайылбыр кылдыр мындыг чижекти айтыр бодаан мен. Пенсия тыпсырынга негеттинер ниити күш-ажыл стажы бар турда, назы-хар талазы-биле пенсияны 1993 чылдың март 20-де хамаатыга тывыскан дижик. Пенсия тыпсырынга негеттинер херек кырында ажыл төлевири 1991 чылдың 10 айларында 6600 рубль, 1992 чылдың 12 айларында — 50000, 1993 чылдың январьда — 10000, 1993 чылдың февральда —10000 рубль болган дижик. Ындыг таварылгада ук хамаатының пенсиязын мынчаар санап доктаадыр:

1) пенсия санаарынга ажыл төлевириниң ниити түүнүнүн чылдар аайы-биле тодаргайлаар — 1991 чылда 134805 рубль болган (6600×4,3×2,5×1,9), 1992 чылда—95000 рубль (50000×1,9), 1993 чылдың январьда—19000 (10000×1,9). 1991, 1992 чылдарда болгаш 1993 чылдың январьда ажыл төлевириниң ниити түүнү 248805 рубль болур (134805+95000+19000);

2) 1993 чылдың февральда херек кырында ажыл төлевири үстүнде түүнге немээр (248805 + 10000 = 258805 рубль);

3) пенсия тыпсырынга айда ортумаа-биле ажыл төлевири тывар: 258805 рубль: 24 ай=10783,54;

4) пенсияның хемчээлин 10783,54 санның 55 хуузун барымдаалаар =5930,94 рубль болур. Бо пенсияны 1993 чылдың май 1-ден эгелеп 1,9 катап өстүрер.

Ийиде, 1993 чылдың май 1-ниң сөөлүнде пенсияларны санаарда, ажыл төлевириниң 1,9 катап бедээнин дараазында чурум ёзугаар үүлдештир барымдаалаар. Чижек. Назы-хар талазы-биле пенсияны 1993 чылдың июнь 1-ден 1993 чылдың май 31-ге чедир 24 ай дургузунда ажыл төлевири мындыг болган:

1991 чылдың 7 айларында — 7000;

1992 чылдың 12 айларында — 60000;

1993 чылдың январьда — 10000;

1993 чылдың февраль—майда — 48000 рубль.

1) пенсия тыпсырынга ажыл төлевирин мынчаар санаар:

1991 чылда ажыл төлевири 142975 рубль болган (7000×4,3×2,5×1,9);

1992 чылда —114000 рубль (60000×1,9);

1993 чылдың январьда — 19000 (10000×1,9);

1993 чылдың февраль-майда —91200 (48000×1,9).

Ынчаарга 1991, 1992 чылдарда болгаш 1993 чылдың январьда ажыл төлевириниң ниити түүнүн 1,9 катап көвүдеткен (142975+114000 + 19000)×1,9=524352,50 болур;

2) алдынган түүнге 1993 чылдың февраль-майда ажыл төлевирин кадарга, 524352,50 +91200=615552,50 болур;

3) пенсия тыпсырынга айда ортумаа-биле ажыл төлевирин мынчаар тодаргайлаар:615552,50:24=25648,02;

4) 25648,02 санның 55 хуузун барымдаалап пенсия хемчээлин санаар:25648,02 = 14106,41 болур.

Бо таварылгада санаан пенсияның хемчээлин 1,9 катап өстүрбес.

Пенсия санаарының бо чурумун амыдыралга чугула үүлдерниң өртек-үнезинин өзери-биле холбаштыр пенсияларны моон соңгаар-даа индексастаарынга (бетики хемчээлин өрүледиринге) ажыглаар. Ажыл төлевирин санап турар үеде (1993 чылдың февраль 1-ниң сөөлүнде) элээн каш индекстер доктаатынган болза, ол индекстерни улаштыр ажыглаар аргазын үстүнде ийиги чижекте айытган.

Пенсия санаарынга 60 айларда болгаш 12 айларда барымдаалаан ажыл төлевирин база 1,9 катап өстүрер. Ынчаарга «РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаа бетинде күштүг болдуруп киирер дугайында» 1992 чылдың апрель 3-те Хоойлузунуң 5 үүлүнге дүүштүр 1993 чылда пенсияларны тыпсырда болгаш катап санаарда, 1992 чылдың январь 1-ден эрте эвесте 1993 чылдың декабрь 31-ге чедир 12 ай дургузунда ажыл төлевирин барымдаалаарын чөпшээрел каан. А бүдүүлгелериниң, организацияларының, албан черлериниң удуртукчулары, кол бухгалтерлери ажыл төлевириниң дугайында шынзылганы хамаатыларга бээрде, 1993 чылдың январьда ажыл төлевирин аңгы айтыры чугула. А 1,9 катап өстүрерин ажыглавайн, 1993 чылдың февраль 1-ниң сөөлүнде тывыскан пенсияларны катап эде кылыр болгаш 1,9 катап өстүрер.

Пенсияларны 1,9 катап өстүрерин пенсия болгаш пособие тыпсыр ажыл-биле холбаштыр кады чорудуп турар. Ада-чүрттүң Улуг дайынының чылдарында ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле тылга эрес-шудургу күш-ажылы база шериг албанын ак сеткилдиг эрттиргени дээш шаңнаткан кижилерден документилерни чоннуң социал камгалал органнары хүлээп алырын үргүлчүлеп турар. Дайын чылдарында 6 ай хуусаа чедир тылга ажылдаан хамаатылар кажан пенсияже үнгеш, ол дугайында бадыткаан документилерни чоннуң социал камгалал органнарынга эккээр болза, оларның пенсиязынга 50 хууну база немеп болур.

Светлана ТАМЧАЙ.

Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал министерствозунуң пенсиялар болгаш пособиелер талазыбиле организас-методиктиг килдизиниң начальниги.

Чогаадыкчы ужуражылгалар

«ХЕМЧИИВИСТИ АЛГАП ЫРЛААЛ»

Ийе, шак-ла мындыг ат-биле бистиң Бай-Тайга районга республиканың чер-черлерде композиторларының чогаадыкчы хүннери апрель айда болуп эрткен. Бо дээрге бистин дискээрге культура амыдыралынга онзагай черии ээлеп, кижилериниң ыр-шоорга, хөгжүмге хей-аъдын көдүрген ёзулуг байырлалы болган.

Ужуражылгалар Ээр-Хавак сүт-бараан фермазынга, «Тээли» совхозтуң Найырал салбырынга, Тээли № 1 ортумак школага, Бай-Тал суурга, Шүйнуң кадыкшылга школазынга, «Мурнакчының» А. Б. Чыргал-оол аттыг көдээ Культура бажыңынга, Көп-Сөөк хүрээзинге ачы-буян чедиреринин марафонунга болгаш районнуң Культура бажынынга эрткилээн. Бо чогаадыкчы хүннерже бистин республиканың район бүрүзүнден аныяк-даа, хоочун-даа композиторларны чалаан чүве.

Чогаадыкчы эжер өзирлериниң эң-не дүргеи, ырак оруктарын эрткеннер — Кызыл районунуң «Тайбың» Культура бажынынын ажылдакчылары, «Хербис» чечен чогаал болгаш хөгжүм каттыжышкынының кежигүннери болган. Олар бөлүү-биле автотранспорттуг чедип келгеннер. Ол дээш Кызыл районнуң культура килдизинге болгаш хербисчилерге өөрүвестин аргазы чок, ёзулуг-ла эжер-эрес өзирлер болганнар.

Композиторларның бо чогаадыкчы ужуражылгаларын эрттиреринин сценарийин бижип белеткеп, немей кылыр үүлдерин демдеглеп, чедир кылып, эң-не солун болган үүлдерин өске ужуражылгаларга катап ажыглаарынын дүржүлгазын өөреткен көрүү, үнүүшкүн, чогаадыкчы ужуражылга планының графигин тургузган болгаш оны барымдаалап чогаадыкчы хүннерни организастап эрттирери. Чогум бо дугайында идеи «Адас-1988» деп композиторлар фестивалының соонда-ла тывылган турган, а хөгж кырында ам чогаадыкчы ужуражылгаларны боттандырарын бистиң культура килдизи изии-биле деткээн.

Барып-барып ыр-шоорлуг, чогаадыкчы ажыл-ижи-биле аалдан келген кижилерни сонуургаваска, чүүү сонуургаар боор Чижээ, Солаан Базыр-оолдуң (сөзү бистиң чангыс чер-чурттуувус Тадар-оол Серен-оолдуң) «Арыкчыгаш» деп уругларга бижиттинген ырыдыр. Ол ыры 1959 чылда чогааттынган, а ооң маадырлары ам-даа ырыктааштыг арык сүзүп ойнавышаан, ону уругларың ынак ырларының бирээзи деп дидими-биле чугаалап болур бис. Бо ырның автору хоочун композитор Солаан Базыр-оолдуң хөгжүм чогаалдарын чон ужуражылга бүрүзүнге аажок чылыг хүлээп ап турган. Хоочун композиторувустуң «Даспы хемге селгүүстээли» (сөзү Валерий Монгуштуу), «Хомузумну» (сөзү Маады Болаттыы) — бо ырларны композитор кадайы, хоочун боттывынгыр артист Монгуш Көкүүжей Маадыевна-биле бадыра бээрге, сонуургалды хайыктырар, солун-на чорду. Анатолий Монгуштуң сөзүнге «Далай-лама чагыын утпаал» деп шажын-өөредигниг, чагыг-сүзүглелдиг ырызын ыяап-ла катап күүседип бээрин дилээр. Ону композитор-даа, хербисчилер-даа соруктуг боттандырып турганнар. Шажын темазынга чогааттынган авторлуг бо ыры дес-дараалаштыр, суг чалгыы дег сүржүп, каталаттынып, полифония тургузуглуг, хүрээхиит ырларының аянындан дөстелгени-биле онзагай.

Дараазында:

Чогаадып каан ырларың
Чогум шупту кыстар алгаан.
Агайларга ынак болгаш
Алыс хөөнүң ындыг ыйнаан,
Очур-оолдуң Кара-Кадын
Ойнап бээрин дилээлиңер

деп, сценарий башкарыкчылары Надежда Комбу, Антонина Хертектин шүлүктээни микрофонга дыңналы бээр. Тырың мага-боттуг спортчу-композитор, «Хербис» чечен чогаал хөгжүм каттыжышкынының удуртукчузу Карааткат Очур-оолович Ооржак сценаже хүлүмзүрүп үүнүп кээр. Кара-Кат Ооржак шүлүкчү-Саая Таспайның сөзүнге «Кызыл кызы», «Соян кыска» болгаш С. Бюрбенин сөзүнге «Кыстар» деп баштак ырларны чогааткылаан. Ылангыя сөөлгү адаттынган «Кыстар» деп ыры К. Ооржак хып дээн аныяанда Бай-Тайгага хөгжүм школазының директорлап ажылдап турган үезинде 1969 чылда чогааттынган ыры дээрзин билир бис. Хөй кыстар ырлы ол дугайында ыры чогаалып чораан авторнуң бажалары бажалар дугайында ыры чогаадырын негей берген болган. Ынчангаш «Бажалар бис» деп баштак ырызы ынчаар тывылган.

Хөөмей, сыгытка таарыштыр аялга чогаадыр Ак-Довурак хоорайның Культура ордузунуң аас чогаал килдизиниң удуртукчузу Мөңгүн-оол Дамбаштай сценаже сыгыдын сырыннадыр бадырып үүнүп келир. Анаа улаштыр сценарий башкарыкчызының үнү:

Чурумалдыг Шүйнүң оглу
Чугаа-соттуг Мөңгүн-оолдуң
Чылган чонга аян тудар
Сыгыт ырын дыннаксаар бис—

деп дынналып келирге, аныяк композитор аңаа улам чалгынналып, бодунуң чогааткан ырларын самнай аарак бадырып турду.

Бо ужуражылгага Мөңгүн-Тайга кожуунунуң төлөөн боор чедип келген, ында уругларның хөгжүм школазының башкызы Олег Тюндешев бодунуң чогааткан ырларын бараалгаткан. Ук ырларны ооң кады келген эжи, сыгытчы Валерий Саая эки ырлар күүсеткен. Чогум бистер, бай-тайгажылар, ол эгелеп чоруур композиторну чангыс чер-чурттуувус деп билбээн бис. А херек кырында ооң Бай-Тал суурга төрүттүнгенин — ужуражылгалардан билдингеи. Чогаадыкчы чедишкиннерин сөөз күзедивис, аныяк автор.

Бин-Хемнин Шивилиг суурда «аваладып» каан композиторувус, ол школада музыка башкызы, бистиң чангыс чер-чурттуувус Григорий Базыр чон мурнунга «Сесерликке аян тудаал» (сөзү Саая Таспайныы), «Соллатты маңа, сарыым» деп Кан-оол Чульдумнуң шүлүүнүге чогаатканы, база «Орлан кыс мен» деп уругларга таарыштыр бижээн ырларын сөңнээн.

Григорий Базырның ыры чогаадырының мертежили көскүзү-биле өзүп турарын черле демдеглээр апаар. Ооң ырларында ханы лирика, тыва чоннуң ырларының хөөнү, колориди сиңиккени-биле онзагай болуп турарын хөгжүмге сонуургалдыг кижилер билир.

Өвүрнүң Торгалыг суурун чогаалчылар чурту дижир бис. Шынап-ла, Торгалыгдан тыва чечен чогаалдың үндезилекчилери — Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол хам, артист, драматург, композитор; чогаалчылар Тулуш Кызыл-оол, Донгак Бегзи, суралгыг шүлүкчү Монгуш Доржу, чогаалчы Эдуард Донгак, Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы Владимир Серен-оол дээш.. кымнарны чок дээр. Тываны, Чогаалчылар эвилелиниң даргазы, аныяк шүлүкчү Николай Куулар база-ла Торгалыгта төрүттүнген дээр-дир, а композитор кижиниң бо суудан тыптып келгени — Көк-оол композиторувустуң салдарыла боор... Ындыг-даа бол, уктут-дөстүг, талантылыг кижилер чаяан каан орандан кандыг-даа кижи төрүттүнери чугаажок.

Алыс бодун маңаа келбээн.
Аян ырын шагда келген.
Бүрбү оглу Володяны
Бүтүдевис дыннаалынар...

дээн үннерге үдеттирбишаан, сценаже шала тырың магаботтуг баян туткан аныяк оол үүнүп келир. Бай-тайгажылар Бүрбү оглу Владимир Серенниң чогаатканы (Николай Ооржактың сөзүнге) «Найыралдың хемчигежи» деп чараш ырын элээн каш чыл бурунгаар ырлажып эгелээн. Ам билдине берген бөлүк. Ол Өвүр чурттут. Амгы үеде Кызыл кожуунунуң «Тайбың» Культура бажынында «Аян тудаал» деп ансамбльди удуртуп турар. Владимир Серен чараш ырлардан ангыла, Б. Чүлдүм-Сүрүнүң ыры чогаалының темазынга танцы музыказын сайзырадып турган.

«Хемчиивисти алгап ырлаал» деп композиторларның чогаадыкчы хүннеринден кыска репортаж хевирлиг чүүлдү бижинирге мындыг-ла-дыр.

Композиторлар чалалга ёзугаар четчези-биле келген болза, чай-хос аразында чаа ырлар хүлээп алыр комиссия организастап болур турган. Хемчиивис, Бай-Тайга дугайында ырлар ам-даа көвейн-биле төрүттүнерин композиторлар аазааннар.

«Кайгамчык чараш, чоннуң сеткилинде сиңген ырлар чогааткан кижилер бистиң эрттивыста билдиртпейн чоруур, ыры бүрүзү ангы авторлуг чүве-дир», дээн бодалды кижилерге сурталаалаар ажыл мындыг хевирлиг сөглеттиннер:

Эглип баткан аржаан суглуг
Хемчиивистиң
Эдектерин ээлей чурттаан
чонувустан
Хоюг болгаш чараш ырлар
сөңнээни дээш,
Композитор өөрлерге
четтирлиивис.

Борис ЧАМБЫТ.

Тыва Республиканың культураның алдарлыг ажылдакчызы, республиканың Бот-тывынгыр композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүү.

Төөгүвүс арыннары

ДАНЧАЙ 100 ХАРЛААР ТУРГАН

«Контр» Оюн Данчай Чырындай оглу кымыл дээрзиниң дугайында дөрт чыл бурунгаар Тыва АССР-ниң культураның алдарлыг ажылдакчызы, республиканың Төп күрүне архивиниң ажылдакчызы, мырынай-ла чоокта чаа бодунуң 70 харлаанын демдеглээн, кем-буруу чок черге буруулаттыргаш, вамдан үндүртүп, удуртур ажылдардан удаа-дараа дүжүртүп, кыстырып-кыйдырып чораан Николай Лудужапович Кунчуун «Шын» солунга ооң өг-бүлези-биле кады тырттырган чуруун көргүзүп, Данчайның дугайында делгеренгей үүлдү бижээн кижи. «Контр» Данчай кем чок черге боолаттырып кагбаан чүве болза, бо хүннерде мугур 100 харлаар кижи чорду.

Контрларның хереэн көөрүбиле Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының Президиумунуң Чарлыын ёзугаар Оюна судту тургускан турган. 1938 чылдың октябрь 13-те дүнекинин 1 шак 40 минута турда, «Контрреволюстуг идегеттериң бөлүүнүн» хереэн үзе шиитккенинин доктаалын Оюна судка номчаан. Ында кирген (Сат Чурмит-Дажы — ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы, Адыг-Түлүш Хемчик-оол — ТАР Биче Хурал Президиумунуң даргазы, Оюн Данчай — Тыва күрүне банкызының даргазы, Сүнгар-оол — ТАР-ның Моолга элчини, Сенгинжик — Күрүненің иштики политиктиг эргелелиниң даргазы, ТАР-ның иштики херектер яамызының сайыды, Биринлей — ТАР-ның прокуроры, Сат Лопсан — Тываның Садыг-үлетпүр яамызының сайыды) 7 кижиниң шуптузун 72 шак иштинде боолап өлүрер деп шиитккен. Ховалыг Доткан биле Күжүгет Серен оларның дээди шиитклели 8-8 чылга солаан. Шиитклели номчуп дооскан соонда, шаажыладыр деп шиттиргеи кижи бүрүзүнге сөөлгү сөс чугаалаарын чөпшээрээн. Баштай бөлүктүң кол удуртукчузу деп санап турганы Данчайга сөс берген. Ол турун келгеш, хөй чүве чугаалаваан. Зал долу чоне эглип келгеш, харлыккан дүлей үн-биле дилег кылган: «Чонум! Мээн өскүс-чазыс уруг-дарыым артып калды, оларны карактап, көржүп чоруп көрүнер!». Оон ынай чүүн-даа ыыттаваан. Өршээл дилевзон. Оон кандыг-даа үреттүнел үнмес деп чүвени ол баш удур билген. Чүге дизе, ону чүгле «контр» бөлүкке киириштир санаан эвес, а харын ооң кол удуртукчузу кылдыр санап, суд болгужеге чедир ай иштинде чер болганга хөй хуралдар кылып, митингилер, чыыштар эрттирип, «Тываның көктүг-шыктыг чуртунга «контрларны» бастырбас» деп нетелдерни солун, сеткүүлдерге парлап, чугаа-соотту хөрлээледип келгеи. Ынчангаш кандыг өршээл турар боор.

Данчай Межегей чурттуг Оюн Чырындай деп ядыы, дарган ашактын өг-бүлезинге төөрүттүнгеи. Иедеи төрээ-ле үш алышкы — Данчай, Чик-Сүрүн, Даныын чүве-дир.

Тыва күрүненин бирги үндезилекчиин Улуг Хурал 1921 чылдың август 13-те, Данчайның өскен-төрээн Межегейдеи ырак эвесте кожазы Сүг-Бажыңга эртип турда, ол ынчан 28 харлыг турган. Кожазы суурга чарлаттынган чаа эрге-чагыртаны ол ханы-биле сонуургап, ооң дугайында бүгү шыны улустуң чугаазындан билип ап, бай-тайгы хүннерлеч эгелеп, ол бүгү сагыш-сеткилинден деткип, ооң мандып, быжыгарынга ажыктыг бүгү үүлдерни дыңнангыры-биле кылып турган.

Ол баштайгы бөлүк аныяк хувискаалчылар-биле кады Данчай Моолга нам сургуулун дооскан. 1923 чылда ТАРН-ның хүрээлениге кежигүн болуп кирген. Ол үеде ТАР-ның Сац яамызының сайыдынга томуйлаткан. Аңаа 1926 чылга чедир ажылдаан. Оон эгелээш-ле, ол янзы-бүрү ажылдарже депшиттирип ажылдап чораан. Ол 1926-1927 чылдарда Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ге бүрүн эргелиг төлээзи (элчини)-даа болуп ажылдаан. Оон соонда ону 1927-1932 чылдарда ТАР-ның Даштыкы херектер яамызының сайыдынга томуйлаан. 1932-1934 чылдарда ол ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң бирги оралакчызы болгаш Күрүненин план комитединин даргазы болу берген. 1934-1937 чылдарда ССРЭ биле ТАР-ның каттышкан акционер банкызының директорунга, Тываның Күрүне банкызының баштайгы даргазынга томуйлаткан. Ол эң баштайгы алдын өртектер акша биледиңге ат салган. Ол акшаны ам үүгле мукейдеи көрүп болур.

Оюн Данчай болдунуң үезинде эң-не делгем билиглиг кижилериниң бирээзи чорган. Маңаа балыткал бо: 1930 чылдарда ТАР-ның Даштыкы херектер яамызының сайыды турган-ла, Күрүненің бижик комиссиязының даргазы турган. Баштайгы тыва чогаал чыындызын парлап үндүреринге ооң ролю улуг. А боду чогаалга дыка ынак чораан. «Мээн көргеним», «Ламаның мегечизи», «Чаа амыдырал» деп очерктерни бижигилээн. А. Бартонуң «Халыш кылыр» деп шүлүктүг номун тыва дылче база очулдурган. Моон ап көөрге, ону нам, чазак үргүлчү депшидип, эң ырысалгалыг ажылдарга томуйлап, аңаа идеген, бедик ырысалгалыг ажылдарны дагзып турган.

Оюн Данчай 1933 чылдан эгелээш, ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүнү, Улустуң Биче Хуралының кежигүнү (депутады) апарган. Ол дээрге аңаа көргүскен канчаар-даа аажок улуг идегелдир. Ол идегелди шынзыдар дээш Данчай бодундан хамааржыр бүгү чүвени кылыч, ажылыңга долузу-биле бердинген турган. Оон бир херечизи болза, Тыва күрүненин капиталистир эвес оруктап көргжүрүүнге идепкейлиг киржилгези болгаш аңаа бодунун хүүда кирген үлүг-хуузу дээш ону 1936 чылда (ТАР-ның 15 чыл ооында) Республика ордени-биле шаңнаады болур. (Чазактың ол дээди хавыяазын эдилээн баштайгыларының бирээзи ол болган).

Бо үүлдүң эгезинде Оюн Данчай судка олурган чондан ажы-төлүн карактап чоруур дугайында дилег кылган дээн бис. Ооң сагыжы чүге кончуг дүвүреп турганы? Чүге дээрге ооң кадайы, дөрт уругларның иезі, 1928 чылдан бээр нам кежигүну Оюн Дижитмаа аараап, 1936 чылда мөчээн. Ынчангаш уруглары шуут өскүс алтканнар, шак ындыг аар ажыг-шүүкүг-биле ол шаажылалче чөгеи.

Данчайны 1937 чылдың төнчүзүнде тудуп хорудаан. Ол үеде кижиге чудуур чорук дендеп, кара туразында ажылаар чорук нептерен турган. Данчайның шиитпирлиг ажылагыйжы, чаныш-сыныш чок, дөрт негелдериг чоруунга таарымаан хөөннер тыптып келген. Чүге дизе күрүненин сан-хөөзүн харылап турар кижи болгаш ол талазы-биле билиг-мергежилии бединдип, чоннуң акша-хөрөнгизин кайы хамаанчок, төтчеглекчи ёзуби-биле ажыглап, арагалап, шайлалга кылыр чорукка удуртаныр, элээн каш хуралдарга чидиг, дөрт шүүгмүчүлелдерни кылгылаан.

Оюн түннелинде ону долгандыр нүүл тарадып, кызып-кыйып эгелээннер. Ол бүгүнүң фактыларын ынчангы парлалга арыннарындан, хуралдарның доктаалдарындан көрүп болур. Оюн Данчайны боолап каан соон дарый, ооң кады төрээн дунмазы ТАР-ның Чазаанын камгалал черинин даргазы турган Оюн Чик-Сүрүнну база боолап каан. Ынчангаш Оюн Данчайның ооллары Чагар-оол, Хурбаа, уруглары Хандыжаа, Сайзуу Оюн Даныының хайгааралынга өскен. Ынчалзаа-даа Оюн Даныыны «контрнуң» дунмазы дээш тудуп хорудааш, Саян артынче шөлүүкен.

Оюн Данчайның ооллары, уругларындан оларның эң-не бичизи Галина Данчаевна Сайзуу бистиң аравыста ажылдап, чурттап чоруур. Оон хар-назыны улгаткан. Ам пенсияда. Адазының актыг аллар-адын тургузар дээш бүгү назыда демисежип келген. Адазының болгаш өскеда боолаттырган кижилериниң хөөрүн тодарадыр дээш республиканың эрге-хоойлу органнарынга, Чазактың удуртукчу даргаларынга чеже катап барбаан дээр. Түннел чок, хевээр арткан.

Оюн Данчайны дээди хемчег-биле боолап каанындан бээр ам мугур-ла 55 чылдар эрткени бо. Ону 1964 чылда РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының доктаалы-биле 1938 чылдың октябрь 13-те Тыва Арат Республиканың Дээди судунуң Онза суд коллегиязының шиитклии РСФСР-ниң Кеземче Хоойлузунуң 5 үүлүнүн 1 пунктузун ёзугаар күш чок болдуруп солаан, херекти соксаткан. Оюн Данчайны долузу-биле агарткан.

Ынчан суд коллегиязын С. Васькин даргалаан. Судтуң кежигүннери: Н. Начентова, А. Овчинникова. Кижи бүрүзү тус-тус аттарын салгылаанар. А оон бээр ам 29 чылдар эрткен. Ынчалза-даа Оюн Данчайны намга-даа катап турруспаан. Тыва Арат Республиканың дээди шаңналы Республика орденин ооң уруу Галина Сайзууга-даа тывыспаан. Репрессияга таварышкан кижилерге тыпсыр янзыбүрү хевирлериниң чингелделериниң кандыг-даа байдалдарының дугайында бижик документилерни аңаа бо хүннерге чедир тывыспаан.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

ААР ДАШТЫҢ ЭЭЗИ

Чаа-Хөлдүң унунда чазын, күзүн аалдар кээп хонар Сүүр-Тей адаанда суг бугазының шазынга Түлүштериң мөге Серембил деп кижиниң көдүрүп турган борбак дажы чоокка чедир-ле чытканын ол черниң улуг назылыг улузу-биле чораан. Шак ол бир талазы шала булуңналчак, шөйбек суг дажын ол мөге дөвүп, хем куду Шанактыг-Арыг деп черден шарыга чудуруп эккелген. Ооң чээни мөге Союспан деп кижини барбага олурткаш, аңаа деннеп алган дээр чүве. Мөге Серембил ол даштың үш-дөрт улаштыр эзерлиг аътты ажыр кааптар турган.

Эзерлиг аътты ажыр ол даштың кааптары дээрге, ону өрү көдүрериниң база бир уран аргазы дээр. Серембилдиң соонда Сүүр-Тей баарынын ол көдүрер-дажын биеэги дет кылдыр хей-биле ууптар кижи тывылбаан. Ол чоок-кавыга чурттап чораан мөге Сандакпаа ол дашты чода ортузу чедир көдүрүп чорда-ла, ооң белинге дыңзыды куржаныр алган куру үстүп каар турган деп, бистиң черниң улуг улузу хөөрежип олургулаар чүве.

Шаандакы ол мөге Серембил чүве эннежир аргажок күүү-шыдалдыг дээр чораан. Ол хөй мал-маганыг, байшыдалдыг-даа турган. Ооң эң-не бай чораан үезинге амгы үүс чылдың он-чээрби чылдары хамааржыр. Ынчан ол чоок-кавының сураглыг кожайлары Семис чагырыкчыбиле Саая чаңгынын кайызынын-даа шөөр малының баш саны 3-3 мун чедип турган болза, Серембилдиң чылгызы ийи мун ашкан.

Ол Аргалакты сыныының аар ийи, бээр ийи ыыаар чайлап, кыштап турган. Ынча хөй чылгыга халдап келген бөрүлер хамык малга бастырып каар.

Бээзи кожуунунуң чагырга чери аңаа суму мээрени деп ат эдилеп ужурга таварышкан. Ол үеден эгелеп чон Серембилди Чингин-Мээрен деп шолалай берген. Бир катап ол Ийме ол ынчаар чурттап чораан төрелериниче Сесете артын ашкаш, Ийме ховузунче бар чорда, ооң бажын уткуй шилги аът халып орган. Бүгү назыны аът-хөл кырынга эрткен кижи ол чаңган аътты шалбалаарга, аргамчы хос эрткеш, малдың кудуруунга барып ызыртына берген. Ол аныяк шаанда үүс чылгының аразындан шалбалаар дээн малының мойнун часпас деп хоочунар чугаалаар.

Дмитрий ДУРБУЙ.

Кызыл хоорайның чурттакчызы.

Өөмбүрзектиң судалы

УЛАН-БАТОР. Моолдун болгаш Алтай Республиканың аразынга — оларның парламентилериниң, чазактарының болгаш садыг-үлетпүр бүдүүрүлгелериниң аразынга дорт харылзааларны хөгжүдер сорулгалыг протоколга ат салдынган. Кызыгаар чоогунга садыглажылганы калбартыры, кызыгаар чоогунуң зонызынга эң-не таарымчалыг чурумну тургузары протоколда көрдүнген. Алтай Республиканың удуртукчулары болгаш Моолдуң Россия Федерациязында Онза болгаш Бүрүн эргелиг элчини Нямын Мишигдорж протоколга ат салган.

Культура болгаш эртем-техникиг кады ажылдажылганы боттандырарынга, туризмни хөгжүдеринге идигни бээр дугайында талалар дугурушкан.

Даг-Алтайның Ташанта суурунга болгаш Моолдуң Цаган-Нур суурунга казайлының эрттирилге пунктуларын тургузарын, пассажирлер аргыштырар болгаш чүүк сөөртүр сорулгалыг дорт ужар үүл харылзаазын, Улэгей болгаш Даг-Алтайск хоорайларының аразынга автобустар чоруурун организастаарын шинтпирлээн. Кады ажылдаар бүдүүрүлгелерни тургузарынче ийи талалар улуг кичээнгейни угландырган.

СЕУЛ. «Экспо-93» деп делгей делгелгези Мурнуу Көрейниң Тэджон суурунга 1993 чылдың августа ажыттынар. Космос техниказын Россия Федерациязы аңаа делгеп, ук делгелгениң киржикчилериниң бирээзи болур. Ынчаарга Россияның космос корабли төөгүде бир-ле дугаарында делегейниң чаагай сеткилдиг бижиктер солчулгазынга харылзаа тудукчузу болурун чарлаар.

Делегей делгелгезин ажыдарының байырлыг ёзулалының үезинде —бо чылдың август 7-де Россияның космос корабли октаргай делгеминче салып үндүрерин планнап турар. Космос орбитазынче модуль үнгеш, Көрей чартык ортулуктуң эрик чоогунда далайга кээп дүжер, а Россияның «Маршал Крылов» деп шериг суднозу 700 килограмм чүүктүг капсуланы Тэджон суурга чедирип бээр.

НЬЮ-ЙОРК. Латвияда орус дылдыг чоннуң эргелерин кызыгаарлап турарынга хамааныштыр Россия Федерацияз

ПАРК ЧАЛАЙ БЕРДИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

биле дөмей, чүгле үнү чок. Кызылдың АТС-тин ажылдарын көрүкчүлер катап-катап сонуургап турду. Келин кыстың өнчүзү мында бүрүн бар. Мону кылган бөлгүмде чүгле 9 оол ажылдап турарын оон удуртукчузу Виктор Бүрбүевич тайылбырлады. Делгелгени байырлал хүнүнде эрттиргени чонга база бир өөрүшкү, белек.

Ынчалза-даа бойдустуң бисте сөңнээн белээ — боду бүткен чараш парыгывыстың бөгүнгү байдалы дүвүренчиг. Бо дугайын парк директорунуң оралакчызы Н. М. Родягина мунгарап чугаалап орду:

— Сөөлгү үеде аныяктар кээргел чок апарган. Парк девискээринде бажыныарның соңга-хаалгазын бузуп, үрей шаап турар. Септелге кылыр акша чок. Хоорай Соведи чаңгыс көпеек-даа берип көрбээн. Культура министерствозу мүнне 1 миллион 400 мун рубльди берген. Ол чүгле аар-саар ажылдарга четкен. Ол-даа болза дүза. Парктың ажылдакчылары бир айдан эгелеп шалың четче албаан. Кижи кылаштаар оруктар кыдыгларын аштап күш четпейн турар. Моон мурнунда өредилге черлери дузалап турган, ам чок. А мында хөй нуруузунда аныяк-өскен дыштанып, ойнап кээп турар болгай.

Шынап-ла, байдал эскет чокдаа болза дүвүренчиг болду. Аттракционнар эрги, куурарып бар чыдар өнери-биле турбушаан. Чамдыктары үрелик. Электри чагылары ирип калган, барып ужарының кырында. Чайгы театр ажыглалдан үнгеп. Спортчу оюннар болур шөлдүң дерин эргижирээн, ирик кара маңзалар.

Парктың ажылдакчылары байдал бо хире берге дүвүренчиг бол, оон ажыдыышкының шыдаар-ла шаа-биле эрттиргеннери бо-дур.

Хүреш төнген. Улаштыр дыштаныр күзелдиг кижилер аттракционнарже, чанар дээннери үнер эжикче шуужун эгеледи. Оларның сеткилинде хензиг-даа бол, сагыш ханганының оду бар дээрзин арынарында хүлүмзүрүү көглеп турду. Үениң тевин ындыг.

Төнчүзүнде парктың ажылдакчызы Н. М. Родягинаның «Хайыраан чараш парыгывысты хумагалап, камгалап, оон келир өйүнче сагыштан салып көрүңер!» деп кыйгырынга үнүм каттым.

Чоннуң культурлуг дыштаныдгазының одаа — парыгывыстың келир үеде салымчолун бодап, дүза кадар өйүвүс келбээн бе? Шынап-ла, ол бистин найысылалывыстың норгааралы, өртээ турбас үлүг өнчүвүс болгай.

Алефтина ОНДАР.

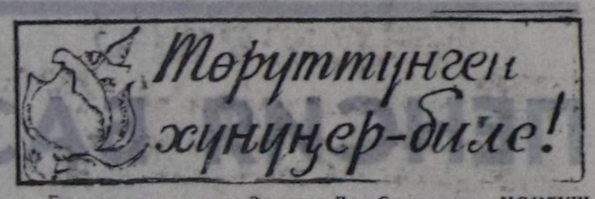

Бистиң ынак аважыс Зинаида Дам-Сюрюновна МОНГУШ май 5-те 50 харлаан. Аважыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, аас-кежиктиң, каң дег кадыкшылды күзээр-дир бис.

Оолдары Игорь, Саян, Алена, кенээттери Рулатэ, Лира, уругларының уруглары Аян, Чиңгис, Таяна, Батыр, уругларының ачазы Михаил Анан-оолович.

ХООЧУН МӨГЕ ШҮҮЛГЕН

Күш-ажылдың болгаш частың байырлалы Май 1-ге турааскаткан тыва хүреш маргылдаазы Н. Гастелло аттыг паркка «Хүреш» стадионга болуп эрткен. Хүреш эгелээринин мурнунда хоорайның спорт комитединиң даргазы А. М. Ондар, хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат күш-ажылдың болгаш частың байырлалы Майның 1-ин таварыштыр чыылган чонга чылыг күзээшкиннерни чугаалаанар.

Маргылдаанның кол судьязы Кызыл-оол Лайдып хүрештин эгелээрин чарлапкан. Ол хүн бичии салгыннап турган. Стадион кырынга ХКД чурттарның туктары-биле кожа Тыва Республиканың Тугу киискип турган. Ол тыва көрүкчүлерге бо чылгы байырлалда бааа бир чаа онзагай үүл болган. Бо чылгы байырлалга Тыва Республиканың чаа тутун бирле дугаар көдүрер аас-кежик Тыва Республиканың каш дакпыр чемпиону, национал хевирге спорт мастери, «Шамбалыг» совхозтуң малчыны Владимир Монгушка онаашкан. Ол хүн 16 аныяк (элээди) болгаш 20 ажыг улуг мөгелериң хүрежи тус-тузунда болуп эрткен. Баштайгы онаглардан-на мөгелериң турасоруктуу, тиилелгеже үүткүлдүү илереп келген. Улуг мөгелерден баштайгы салыгга республиканың база бир шыырак мөгези Александр Ооржак биле Кызыл хоорайның аныяк мөгези Мадыр Донгак таваржы берген. Кайызы-даа шыырак ийи мөге бот-боттарынга дыынмайн шаг болганнар. Хоочун мөге Александр Ооржак удурланыкчызының бичии-ле серемчи ышкынганын ажыглап, буттапкаш, октап алган.

Аныяк мөгелер база-ла ачыр-дачыр тутчуп, шыырактары шүүглүп чоруп олурган. Эң солун сегиржип алыышкын Кызыл хоорайның № 9 школазының өреникчизи Мерген Ооржак биле Моолдан келген Сер-Баториуң аразында болган. Моол мөге дурт-сыны Мергенден бичежек-даа болза, бүзүрелдиг хүрежип, янзы-бүрү аргалар ажыглаарын оралдашкан. Бистин мөгевис арай сестип турза-даа, деңзи болгаш күш талазы-биле ажып, катай хап чыткан удурланыкчызынга алдырбайн, удур арга кылгаш октаан. Дараазында салыгда Мерген Ооржак Бай-Тайга райондан келген мөге Самдар-оол Даржаага кагдырыпкан. Аныяк мөгелерден арткан эң шилиндек ийи мөге Самдар-оол Даржаа биле Кызылдың № 9 школазының өреникчизи Чойган Ондарның хүрежи чидиг байдалга эрткен. Бедик чаагай удурланыкчызындан оранчок чавыс Чойган арга-мергежил, аваангыр-тудунгур талазы-биле демгизин чер алыспайн, майгааш, чая тудуп октап, бүзүрелдиг шүглүп үнген.

Улуг мөгелериң хүрежинге баш удур көрдүнмээн үүл болу берген. Тыва хүрештиң чаңчылын өзугаар дөрт мөге артар турган, беш мөге артып калган. Судья коллегиязының шиитпири-биле ийи мөге артыкка хүрежир апаргаш. Жребий тыртканының соонда ындыг «салым» Кызыл хоорайның хоочун мөгези Александр Ооржак биле Шамбалыгдан мөге Владимир Ондарга онаашкан. Бо удаада хоочун мөге Александр Ооржак онаан база-ла ажып алган.

Ам-на сөөлгү дөрт мөге: Шамбалыг суурдан Владимир Монгуш, Өвүр райондан Темит Исламбек, Александр Ооржак, Бии-Хем райондан Мерген Монгуш олар шөлче девип үнүпкен. Богда, сүлде бо! Мөгелер ам база беш кижи апарган дегеш турлар! Беш дугаар девип турар «мөге» —чараш содак-шудактыг 3-ги хиреле харлыг бичии Артыш. Бичии мөгени чаптаан адыш часкаашкыны динмиреп үнген. Ол хире чараш девиглиг, содак-шудактыг чаптанчыг мөгени кым деткивес боор, харындаа спонсорлар безин тыпты берген. Тыва радионуң аныяктар дамчыдылгазының улуг редактору Светлана Данзын-оол, тыва хүреш федерациязының даргазы Куулар бир мунбир мун акшаны бичии мөгеге бергеннер.

Арткан дөрт мөгениң хүрежинде Владимир Монгуш Темит Исламбекти, Александр Ооржакты Мерген Монгуш тус-тузунда октагылап алганнар. Адак соонда Владимир Монгуш удурланыкчызы Мерген Монгушту ынак аргазыбиле буттап октап, шүглүп каан.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: шүүлген мөге Владимир Монгуш; хүреш үезі: Хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулардың болгаш радиокомпаниянын мактал шаңналдарын алган дөрт харлыг бичии мөге Артыштың девип кел чоруру.

Охемчик ОНЛАРНЫҢ фотозу.

ХАТТЫГ СООК ХҮН ШАПТЫКТАВААН

Май 2-де эртенгиниң 10 шакта Кызыл хоорайдан Эрзин баар орукка 30 км. хемчээлге чиик атлетикага кросс болган. Ону Кызылдың электрилиг чылыдылга төвүнүң (ТЭЦ) ажылдакчылары күш-ажылдың болгаш спорттун хоочуну Павел Степанович Поповка турааскаадып эрттиргеннер.

Чарыш болур эртен тайгалар баштарында харлыг, хадып турар болгаш соогу кончуг хүн болган. Мындыг соокта кым-на маңнаарын күзээр боор дээн бодал-биле Эрзин баар орукка чедип келдим. Бодааным дег чүве кайда боор, спортчу хептерлиг он шаа аныяк оолдар шагда-ла чедип келген чарыш эгелээрин четтикпейн манап турлар.

Удаваанда маргылдаанын удуртукчулары А. А. Ензак (ТЭЦ-те цех начальниги), П. С. Попов автобустуг чедип келдилер. Чыылган спортчуларны кончуг дүрген бүрүткээш, чыскаапкан. Чиик атлетикага кросстуң кол сорулгазын А. А. Ензак тайылбырлаан. 30 км узун хемчээлге чарыш споргун Тыва Республикага сайзырадыр, олче аныяктарны хаара тудар, күш-ажылдың болгаш спорттун хоочуну П. С. Поповтуң амыдыралын амгы спорт-биле холбаар дээш эрттирип турар. Эң шыырак спортчуларны болгаш спортка онза киржилгелиг бүдүрүлге болгаш өредилге черлерни илередири база чугула дээрзин А. А. Ензак чугаалаан.

Маргылдаага ийи аңгы бөлүктүң спортчулары киришкен. Бирги бөлүкте 45 хардан куду 15 аныяк оол, ийиги бөлүкте 45 хардан өрү назылыг ийи спортчу — Самагалдайның спорт школазының хаакка маңнаарының тренери Владимир Чамзыр (46 харлыг), Кызылдың башкы училищезинин музыка башкызы В. С. Четвертаков (57 харлыг) олар бар болган. Кайы-даа бөлүктүң спортчулары 30 км хемчээлди кады маңнажып эртер, а түңнелин түс-тус үндүрүп, тиилекчилерин аңгы шаңнаар дээрзин удуртукчу тайылбырлаан.

Салып үндүрүпкенинин соонда ийи хоочун спортчу далашпаанзыг хамыктын соондан бар чораанар. Старттан ырап, спортчуларның шыырактары мурнап, чамдыктары чыдып каап, аразы ырап эгелээрге, ийи хоочун спортчунуң аныяа Владимир Чамзыр маңын дүргедедип, ушта халып, мурнунга чораанны аныяк өөрүн эртип эгелээн. Кызылдың 1 дугаар школазының башкызы Евгений Илюхин эгезинден-не өөрүн мурнап, талыя берген.

Спортчуларның аразында бергедежип баксырап чоруур кижи чогунга бүзүрээш, эрте халыткаш, оларның четкеш ээри 15 км. хемчээлге кээп манап туруп алдывыс. Маңнап үнгениннден 57 минута эрте бергенде Евгений Илюхин хылып кээп, ээп чоруй барды. Оон соонда 4 минута эрте бергенде узун, чиңге кара эр: «Халак, халак. Мурнумда кижини эмин эрттир ырадып алдым»— деп хомудап эгди. Спортчу кижээ чарыш үезинде бодунуң күжүн өйүнде камнаары, үени шын санап аары негеттинер. Бо кижи күжүн эртир камнап, элээн үнелиг минуталарын чидирип алган хире. Илюхин халып эртерге бистиң чанывыска турган аарыкчызы белеткен алганы суксуну-биле ону маңнап орда-ла «чемгерип», сегередип кагды. Арткан спортчуларга кым-даа ындыг деткимче кылбады. Элээн бооп чоруй хамык өөрүн эртип алган хоочун спортчу Владимир Чамзыр халып кээп, ээп чоруй барды. Бо Тыва Республикада чиик атлетикага эң шыырак спортчуларның бирээзи. Ол 1991 чылда Москва хоорайга болуп эрткен 7 мун кижи киржиктилиг марафонга 800 дугаарында халып келген. Багай эвес көргүзүг — аваа 7 мун тулган чемпионнар киришкен болгай.

Оон соо-биле келген аныяк спортчуларның чамдыызы шыдаштайн, хемчээлди чедир маңнавайн, бистин автобузувуска олургулапкан.

Бир дугаар черни Евгений Илюхин чаалап алган. Оон халаан үезі 1 шак 58 минута 14 секунда болган. Ийи дугаарында халып келген Сүрүн-оол Монгуш аваа үгле үш минута ойнаткан. Үшкү черни Сүт-Хөл оглу Демир Ооржак 2 шак 7 минута маңнааш алган.

Ийиги бөлүктен бирги черни Владимир Чамзыр 30 километрни 2 шак 15 минута 29 секундада маңнааш алган. Аныяк спортчуларның үезиниг-биле ол оларның хөй кезиин оранчок эртип, бешки черде болган. Ийиги черни эң улуг назылыг 57 харлыг В. С. Четвертаков алган. Бирги черни алган спортчуларны 10 мун, ийиги черни алганнарны 5 мун, үшкү черни элээннерни 2 мун 500 рубль-биле шаңнаан. Эң улуг назылыг киржикчи дээш В. С. Четвертаков немелде 2 мун 500 рубльди база шаңналга алган. Эң бичии назылыг киржикчи Кызылдың 9 дугаар школазының он бир классчызы Чойган Санаа болган. Ол халыыр ужурлуг 30 километрни долузу-биле халып эрткен. Маргылдаанның организакчылары Чойган Санааны 96—2—65 дугаарлыг номер-биле телефоннап, адрезин дыңнадырын дилеп турар. Ынчалза өзүп орар спортчуга шаңналды өөрүшкү-биле тыпсырлар.

Черле ынчаш улуг-даа, бичии-даа спортчуларның ботботтарын хүндүлежириниң, кайы-бирээзиниң бичии-ле чедиишкини дээш шупту өөрүүрүн, найыралдыын магадалым.

Борис ОНДАР.

КЕЛИР ҮЕНИҢ БАШКЫЛАРЫНЫҢ ТИИЛЕЛГЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тиилекчи команда — башкы институдун бо таварылгада аныяк волейболистер Андрей Күжүгет, Артур Монгуш, Назын Шалык, Шолбан Шагжиду, Сергей Аал-оол болгаш Эрес Дөтпе олар төлээлээш, бирги чернин шаңналы — 4 мун рубльди чаалап алган.

Ийиги черни ээлээн командага 1000 рубльдин шаңналын маргылдаанын кол судьязы, хоочун бөмбүкчү Владимир Хөлчүк байырлыг байдалга тывыскан. Командаларның бо удаада арай шоолуг хөй эвес болганын барымдаалааш, үшкү-дөртү черлер дээш шаңналдарны тывыспаан.

Аныяктар аразында болган маргылдаанын соонда чамдык көүкчүлер-биле ужуражып, бо байырлалда спортчу оюннарын кандыг байдалдыг эртип турарын сонуургаан мен.

Чогаалчы Салим Сүрүн-оол:

— Май 1-нин байырлалында турааскаткан спортчу маргылдаалары республиканын болгаш хоорайның спорт комитеттери моон мурнунда үелерде ышкаш массалыг, солун кылдыр эрттирер дээш бүгү хемчегларни ап турары илден-дир. Ынчалза-даа бо байырлалдын боду байырлал шинчизин арай чидирип турар төлээде, маргылдаалар база шынар талазы-биле баксырап орары хомуданчыг-дыр. Маргылдааларны мүнгаш залдарга эрттирерге, анаа көрүкчүлер база эвээш болуп турар. Ынчангаш массалыг спортчу маргылдааларны моон сонгаар паркка эрттирер болза эки.

Валерий Чадамба, спорттун хоочуну:

— Спорттуң ангы-ангы хевирлериниң аайы-биле федерациялар тус-тузунда ажылдаваска спорт дугайында чүү чугаалаар боор. Бистиң республиканың спорт комитеди олимпийжилерни белеткээр дугайында улуг сорулганы салган. Ыйдыг-даа болза, бистиң ча адыкчыларывыстан Елена Тутатчикова бо удаада Францияга болган улуг делегей мартылдаазынга үе-шаанда чедип чадаан-дыр.

Вячеслав Намчыл-оол, ча адарының талазы-биле Тыва Республиканың кол тренери:

— Елена Тутатчикова Францияга эрткен делегей маргылдаазынга арай деп тургаш, бир хүн озалдап четкен. Аваа шенелде адыышкыннардан база озалдаан. Оон түңнелинде ол чүгле 27-ги черни ээлээр аргалыг болган. А оон тренери, ачазы Евгений Тутатчиков ынаар шуут барып чадаан. Чүге дизе бистиң спорт удуртукчуларывыстың шүшпен болгаш чүве тоовас чоруунун чылдагаанындан даштыкыже үнер документилери белен эвес болган. Хомуданчыг болду.

Ам удавас май 16-дан 20-ге чедир Россияның бирги чери дээш ча адарының маргылдаазы Кызылга болур. Аваа ам бо хүннерден эгелеп таптыг белеткенир ужурлуг бис.

Хоочун спортчуларның, тренерлериң болгаш көрүкчүлериң бо чугаазындан алгаш көөрге, бисте спорт талазыбиле чыдып каап турары чүүлдер эвээш эвес-тир. Ынчангаш бо бүгүнү хандыр өөренип, дараазында болур улуг-улуг маргылдааларга белеткенири спорт удуртукчуларындан, тренерлерден, спортчуларның ботларындан база улуг хамааржыр.

Виктор КАРА-САЛ.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Май 6, эрги сан-биле 15, четверг. Юпитер сылдыстыг, 2 кара менгилиг, октаргай олуттуг, кызылзымаар хаван хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Кудук каспас, кежик дилеп, кыс дилевес, садыг-саарылга хөөржүдүлге, хонук эрттирип, сүлде-сүнезин кыйгырбас, көшпес-дүшпес, ырак-узак оруктарга берге хүн-дür.

Май 7, эрги сан-биле 16, пятница, Венера сылдыстыг, 8 ак менгилиг, суг олуттуг, сарыг куске хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг, эки хүн. Бажын-балгат тулар. Өг-оранче кирер, үстүкү дээргі сайыттарга, хаанларга бараалгаар, ырак-узак оруктарга таарышпас, кыс дилээр, садыг-саарылгага, кудалаар, чевег-хөөр кезиириниге, төре аралчаан кижи ажаарынга, хонук кыпсып, сүлде-сүнезин кыйгырар эки хүн.

Май 8, эрги сан-биле 17, суббота, Сатурн сылдыстыг, 9 кызыл менгилиг, эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн. Садыг кылып, аарыг эмнедип, эмчилеп, келин дилеп, хары черже көжер, хоорайга ажыл-үүле будүрер, дуган-хүрээ септеп-селиир, бурганга тейлеп, мөргүл кылыр болгаш хөөржүдүлге кылып, хонук эрттирер эки хүн, ынчалза-даа куда эрттирбес. хеп бышпас, чер ажылы кылбас, ырак оруктарже аттанмас хүн, куда кылбас хүн.

Май 9, эрги сан-биле 19 воскресенье, Хүн сылдыстыг. 8 ак менгилиг, ыяш олуттуг ак пар хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы эки хүн. Дагыл дагып, оран-саваже киирип, өске хары черлерже көжер, эмчилеп, үстүкү черлерже кирер, аян-чорук, ырак оруктарже аттаныр, садыг-саарылга кылыр, хуу ажылхерекке таарышкан-даа бол, «бурганнаан» кижи ажаавес, хонук эрттирбес, кыс дилевес, куда эрттирбес хүн.

Май 10, эрги сан-биле 20, понедельник, Ай сылдыстыг. 7 кызыл менгилиг, салгын олуттуг, аксымаар тоолай хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Чарлык, доктаал үндүрериниге түннел чок, от дагып, кыс айтырып, ырак-узак оруктар чоруп, суд, дүрүм-хоойлу черлериниче айтырыглыг киреринге таарымча чок, мөчээн кижи мөчү-сөөгү шыгжаарынга, куда-дой, хонук эрттиреринге таарымча чок хүн.

Май 11, эрги сан-биле 21, вторник, Марс сылдыстыг, 6 ак менгилиг, от олуттуг, кара улу хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы улуг, эки хүн. Аас-кежик дилээр, хоорайга херек будүрер, ырак-узак оруктарже аттанза эки, мөчээн кижи ажаар, сүлде-сүнезин-биле чугаалажыр, хонук эрттирер, кыс дилээр, куда-дой эрттирбес хүн.

Май 12, эрги сан-биле 22, среда, Меркурий сылдыстыг. 5 сарыг менгилиг, довурак олуттуг, каразымаар чылан хүнү. Кыс мага-боттуг өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Дуган-хүрээ тудуп, чарлык, доктаалдар үндүрүп, куда-дой кылыр, кыс дилээр, садыг-саарылга кылыр, чок болган кижи ажаар, хонук эрттиреринге, ырак оруктарже аттанырынга таарышпас, мал-маган сатпас хүн.

Май 13, эрги сан-биле 22, катаптап турар хүн. Юпитер сылдыстыг, 4 ногаан менгилиг, демир олуттуг, көк аът хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Ырак-узак оруктарже аян-чорук кылып, эмчилеп, аңнап, садыг-наймаа кылып, келин дилээр, мөчээн кижи ажаарынга, сүлде-сүнезин кыйгырып, хонук эрттиреринге, чевег-хөөр чаартыр, куда-дой кылырынга, дилег кылырынга таарышкан хүн.

Май 14, эрги сан-биле 23, пятница, Венера сылдыстыг, 3 көк менгилиг, октаргай олуттуг, көксүмээр хой хүнү. Кыс мага-боттуг өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн Албан-даа, хуу-даа херектер кылырынга, куда-дой кылып, келин айтыраринга, мөчээн кижи ажаарынга, сүлде-сүнезин кыйгырып, хонук эрттиреринге, мал чарыырынга, солчулга кылырынга таарымча чок хүн.

Май 15, эрги сан-биле 24, суббота, Сатурн сылдыстыг, 2 кара менгилиг, суг олуттуг, кызыл мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бо хүн шан-домбура кагар, оран-саваже көжер, келин айтырар, куда-дойга таарышкан, мөчээн кижи ажаап, хонук эрттирип, сүлде-сүнезин-биле чугаалажыр, садыг-саарылга кылыр, ырак-узак оруктарга таарышкан хүн.

Май 16, эрги сан-биле 25, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 8 ак менгилиг, даг олуттуг, кызылзымаар дагаа хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бо хүн кандыг-даа чорукту чогударынга таарымчалыг хүн-дүр. Чевег-хөөр эргиир, хонук кыпсыр, куда-дойга таарышкан эки хүн.

Май 17, эрги сан-биле 26, понедельник, Ай сылдыстыг. 9 кызыл менгилиг, ыяш олуттуг, сарыг ыт хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бо хүн хөөржүдүлгеге, куда-дойга, келин айтырарынга, албан-даа, хуу-даа херек кылырынга таарышкан, чер ажылынга, хонук эрттиреринге таарышкан-даа бол, ырак-узак оруктар чоруурунга, мал чарып, орнап болбас хүн.

Май 18, эрги сан-биле 27, вторник, Марс сылдыстыг, 8 ак менгилиг, салгын олуттуг, сарыгзымаар хаван хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бо хүн чер ажылынга куда-дой эрттиреринге, кыс дилеп, хөөржүдүлге кылырынга, хонук эрттиреринге, ялбан-даа, хуу-даа херекке таарышкан эки хүн, ырак-узак оруктарже аттанып, чогумчалыг хүн.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дадар Барынмааның

САЛЫМ-ЧОЛУМ — ТЕАТРДА

деп ачы-буян чедирер концерти 1993 чылдың май 7-де В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга болур. Эгелээри —17 шак.

Концерттен кирер орулганы Санкт-Петербургтуң Театр академиязының тыва бөлүүнүң сургуулдарынга Дадар Норбуевна чорудуп бээр.

Кызыл хоорайның чагыргазы, улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведи, Хоочуннарның республика болгаш хоорай чөвүлели, шериг комиссариаттары Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгенин 48 чыл оюнга тураскааткан хемчеглерге киржириниче кызылчыларны болгаш хоорайның аалчыларын чалап тур.

Май 8-те 14.00 шакта хөгжүм-шин театрынга хоочуннар-биле ужуражыышкын болур, аваа концерт көргүзер, буфет ажылдаар.

Май 9-та 11.00 шакта парк аксында Ада-чурттуң Улуг дайынынга мөчээн дайынчыларның тураскаалының чанынга митинг, чечектер салыышкыны болур.

Элегес-Аксы суурда 31 сотка хемчээлдиг херимниг дачискээрлиг 6×8 м бажыңны садып турар. Туйбудан тутканы, чүүк машиназы киирер 6×8 хемчээлдиг, чүүк көдүртүр электролиг херекселдиг, септелге онгарлыг, 4×6. хемчээлдиг подвалдыг гараж бар. Сад үнүштери — малина, инек-караа, кызыл-кат, вишня, слива, кызырак-караа бар.

Огородту болгаш садты өрүмнээн кудуктан суггарар системалыг. Телефон база бар. Херим артында Элегес хем агыл чыдар. Оон ангыла ГАЗ-66 автомашинаны, УД-25 «Ульяновец» деп генераторну (4 квт) база садып турар. Кызылда 9-08-44 телефонче 17.00 шак соонда долгап болур.

Чаңгыс кат ийи квартиралыг туйбу бажында 6 өрээлдиг чаагайжыды кыллыган квартираны садып турар. Ажыл-агый тудуглары, күш, хаван кажаалары, өрүмнээн кудуктан суггарар системалыг огород, телефон бар. 17.00 шак соонда 9-08-44 телефонче долгап, дугуржуп болур.

КИНО

МАЙ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Дайынчының дүнези» (АКШ, 16 хар четпээннер кирбес) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00

Видеозал: «Мээң самурайым» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Доктор Айболит» 9.00, 12.40, «Дүнекиниң изии» 10.40, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ: «Ногаан дош» 14.00, 16.20, 18.20 шактарда.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Ада-чурттуң Улуг дайынынын киржикчизи Биче-оол Дагбаевич Монгуш үр аарааш, 1993 чылдың апрель 26-да ажы-төлү, дөргүл-төрелдериниден чарылган. Ону сөөлгү орукче үдээриниге канчаар-даа аажок улуг дузаны чедирген Өвүр районнуң чагырга черинге, районнуң социал хандырылга килдизиниге, «Ак-Бедик» коллективтиг ажылагыйынын удуртулгазынга, райоо баштаар черинге, районнуң үндүрүг инспекциязынга ажы-төлүнүң, дөргүл-төрелдериниң мурнундан улуу-биле четтиргенивисти илередип тур бис.

Улус депутаттарының Бай-Тайга район Соведи, район чагыргазы, Шуй көдээ Соведи, чагыргазы, «Мурнакчы» совхозтуң дирекциязы күш-ажылдын хоочуну, персоналдыг пенсионер, Шуй суурнун хүндүлүг хамаатызы

Балдан Чимитович ХЕРТЕКТИН

мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Бай-Тайга районнуң «Кызыл-Даг» совхозунуң дирекциязы, Кызыл-Даг көдээ Соведи болгаш чагыргазы күш-ажылдын хоочуну, совхозтуң бригадири

Чылбак-оол Хертекович ДАГБАНЫҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээдү Соведи болгаш Чазаа Шын солуннуң редакциялыг коллективи

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээн алыр чер— 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91, 3-34-17; харысалгалыг секретарь— 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-чел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; улетпуур — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-[illegible]; — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректировка — 3-41-2[illegible]; чидуруукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-0[illegible], 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганын, медээлериниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бурутке ттинген.

Бурутке ттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа чугаалыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунун типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240. Чагыг № 82.